

Tijd-Schrift

COLOFON

Tijd-Schrift
Erfgoedpraktijk in Vlaanderen
Jaargang 11, nr. 3 | 2021
www.tijd-schrift.be
info@tijd-schrift.be
T +32 15 80 06 30

HOOFDREDACTIE
Jan De Meester

REDACTIERAAD
Ronny Debbaut, Matthijs Degraeve,
Jelle De Rock, Hannelore Franck,
Maarten Larmuseau, Jan Trachet, Bram
Vannieuwenhuyze, Machteld Venken,
Tine Van Osselaer

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Pauline van der Zee,
p.a. Sint-Amandstraat 72, 9000 Gent

LAY-OUT & DRUK
Drukkerij Chapo, Hasselt

ABONNEMENTEN
Tijd-Schrift verschijnt driemaal per jaar.
Een jaarabonnement kost € 25.
Voor buitenlandse abonnementen
wordt dit bedrag verhoogd met de
verzendingkosten. Losse nummers
kosten € 10 (+ verzendingkosten).
Rekeningnummer Histories:
IBAN: BE95 7370 4813 2958.
BIC: KRED BE BB.

© Histories vzw

Afbeelding frontcover: zicht op de
Spinolarei (© Timescope, Westtoer
en Universiteit Gent)

ISSN 2034-6263

INHOUD

Wonen	4
De boer en zijn plattegrond Archeologische inzichten over het vroegmiddeleeuwse huis en erf EWOUDE DESCHEPPER	6
Verdwenen Zwinhavens heropgebouwd: Van historisch feit tot virtuele realiteit BRIGITTE BEERNAERT, TOON DE MEESTER, WIM DE CLERCQ, JAN TRACHET EN MAXIME POULAIN	30
Wonen en werken in zestiende-eeuws Brugge JULIE DE GROOT	46
Vroegmoderne rurale consumptie en commercialisering Een vergelijkend onderzoek van de materiële wooncultuur tussen Binnen-Vlaanderen en de Wase polders REINOUD VERMOESEN EN WOUT VANDE SOMPELE	56
Hygiëne in de hoofdstad De opkomst van sanitaire voorzieningen in Brusselse woonhuizen en de rol van de overheid (1850–1900) MATTHIJS DEGRAEVE	70
De Gentse beluiken: een beloken geschiedenis in beeld HILDE LANGERAERT	84
Van krot naar sociale woning Herhuisvesting van krotbewoners in Gent na WO II EVERT VANDEWEGHE EN KARINA VAN HERCK	104

Het augustusnummer behandelt het thema 'oogst'. Wil je zelf een artikel schrijven voor het thema 'oogst'? Bezorg je suggestie met korte abstract zo snel mogelijk via redactie@tijd-schrift.be.

Wonen

Allicht meer dan ons lief was, veroordeelden de afgelopen twee jaar van 'lockdowns', telewerken en quarantaine ons tot de vier muren van de woning. De meest fortuinlijken konden hun levenssfeer uitbreiden naar een belendende tuin, terwijl vele anderen de collectieve groenruimtes zoals parken en natuurgebieden plat liepen. De coronacrisis maakte meer dan ooit duidelijk hoe levensbepalend en cruciaal de plek is die je 'jouw thuis' mag noemen. De woning biedt niet alleen bescherming tegen de elementen, maar verschaft de bewoner ook geborgenheid, en in vele gevallen ook een inkomen als werkplek. De woonst is veel meer dan een fysieke eenheid: het is evenzeer een sociale entiteit waaraan de bewoners hun identiteit en status ontleen en geven. Het is in die optiek veelzeggend dat er in Vlaanderen alleen ruim 150 plaatsnamen zijn zoals *Izegem*, *Steenokkerzeel* of *Herzele*. Allen verwijzen ze naar een woonstede ('heem') of een centraal woongebouw ('sala') waarrond een dorp of buurtschap is gegroeid. Al sinds hij sedentair geworden is, wordt het doen en laten van de mens bepaald door waar hij woont. Het is een basisbehoefte, en net zoals voor voeding geldt: 'toon me je woning, en ik vertel je wie je bent'.

Het thema 'Wonen' opent dan ook een zeer breed venster op de geschiedenis van onze gewesten. Het is bovendien een fenomeen dat vele materiële, tekstuele, visuele en taalkundige sporen heeft nagelaten, wat het een bijzonder vruchtbare invalshoek voor historisch onderzoek maakt. Dit nummer neemt de lezer mee langs heel uiteenlopende aspecten van wooncultuur, van de vroege middeleeuwen tot de jaren 1970. Daarbij passeert een heel breed gamma aan bronnen de revue: archeologisch en bouwfysisch onderzoek, iconografische bronnen, rentenboeken en boedelinventarissen, fotoarchieven, onderzoeksrapporten, gemeenteraadsverslagen, bouwverordeningen en plannen van architecten.

Het eerste artikel leidt ons naar bouw- en woontradities in de vroege middeleeuwen. Al heel snel maakt **Ewoud Deschepper** de lezer duidelijk dat de sporen daarvan niet voor het oprapen liggen. De studie van een groot aantal fragmentaire sporen zoals paalgaten, grachten, kuilen of waterputten laat evenwel toe om huis-, erf- en nederzettingsplattegronden te identificeren. Deschepper brengt deze patronen in verband met de manieren waarop nederzettingen bewoond en gebruikt werden, maar evenzeer met het planningsproces in de woningbouw en met de aanwezigheid van specifieke groepsidentiteiten.

Tijdens de middeleeuwen groeiden sommige kleine nederzettingen uit tot heuse steden met een geheel eigen wooncultuur en architectuur. Er is al veel onderzoek gedaan naar markante gebouwen als kerken, stadhuizen en stadspoorten, maar hoe zagen de laatmiddeleeuwse woonhuizen er nu eigenlijk uit? Een **interdisciplinair team van Gentse archeologen en Brugse bouwhistorici** combineert archeologische en bouwfysische sporen, bouwhistorisch onderzoek en iconografische bronnen om een zo betrouwbaar mogelijke virtuele reconstructie te maken van de havenzone rond het Jan Van Eyckplein. Zo'n 3D-reconstructie levert niet alleen mooie plaatjes op, ze is ook nuttig om de stand van het onderzoek – inclusief de onvermijdelijke onzekerheden – te visualiseren en verder onderzoek te sturen.

Julie De Groot dringt nog dieper door in de wooncultuur van zestiende-eeuws Brugge door te reconstrueren wat er zich achter de gevels en winkelpuien van de binnenstad afspeelt. Aan de hand van boedelinventarissen onderzoekt ze voor diverse woningtypes van ambachtsslieden en kleinhandelaars in welke mate commerciële en private ruimtes strikt gescheiden waren.

Aan de hand van hetzelfde bronnentype – de boedelinventaris – tonen **Wout Vande Sompele** en **Reinoud Vermoesen** aan dat de materiële wooncultuur in de vroegmoderne tijd steeds kleurrijker en diverser werd, maar ook brozer en vluchtiger. Ze vergelijken de verspreiding van haardkleden, tinwerk, porselein en recipiënten voor koloniale dranken in twee uiteenlopende agrarische regio's en analyseren deze kritisch als mogelijke verklikkers voor toegenomen economische welvaart en marktgerichtheid.

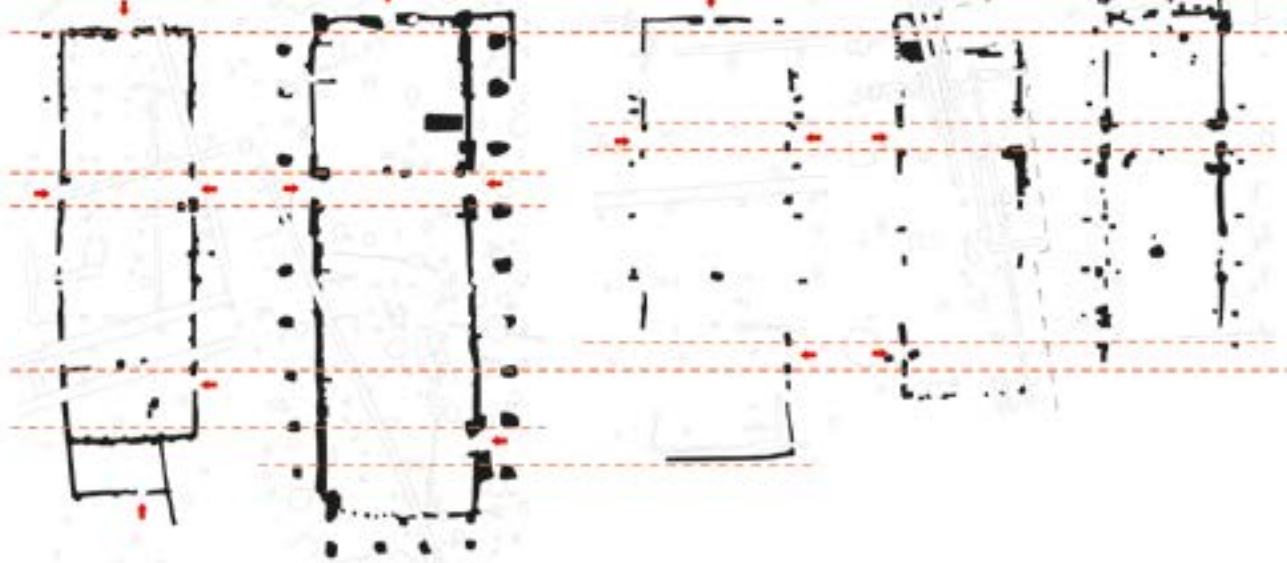
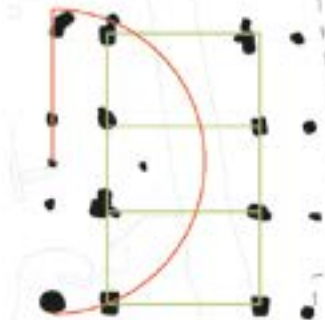
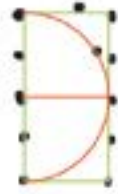
Hoewel wonen misschien een private aangelegenheid lijkt, hebben ook overheden er zich herhaaldelijk om bekommerd. Vanuit die invalshoek benadert **Matthijs Degraeve** de introductie van sanitaire voorzieningen in het negentiende-eeuwse Brussel. Ze zijn er deels gekomen ten gevolge van mentaliteitswijzigingen en technologische innovaties, maar Degraeve betoogt dat ook het Brusselse stadsbestuur een faciliterende en regulerende rol speelde bij de uitbouw van de sanitaire voorzieningen. Wel waren die maatregelen vooral afgestemd op de gegoede burgerij; de gewone huisgezinnen kregen in vele gevallen pas in de twintigste eeuw een toilet binnenshuis, aparte badkamer en betaalbare watervoorziening.

Tot diep in de twintigste eeuw woonden grote delen van de Gentse arbeidersklasse in lamentabele omstandigheden. **Hilde Langerlaert** bespreekt twee eeuwen bouw, sanering en renovatie van de Gentse beluiken. Naar aanleiding van een nieuwe beluikenstudie (vijftig jaar na de vorige) stelt ze zich de vraag wat de case van de negentiende-eeuwse beluiken leert over het behoud en beheer van de twintigste-eeuwse woonvormen, zoals de woontorens en tuinvijken.

Karina Vandeweghe en **Evert Van Herck** belichten tenslotte de initiatieven van de vele sociale huisvestingsmaatschappijen in Gent tegen de wantoestanden van 'inadequate woningen'. Ze onderzoeken de erfgoedwaarde van de herhuisvestingsprojecten en pleiten voor een genuanceerde benadering. De initiatieven hebben het erfgoed vaak aangetast, maar in andere gevallen ook versterkt. Vooral mag men zich niet blindstaren op de optimistische vooruitgangs- en heropvoedingsidealen, maar evenmin op de kritische geluiden die vanaf de jaren 1970 opstaken.

Iedereen woont ergens, hoe armzalig of rijkelijk ook. Geen wonder dus dat wooncultuur zo veel sporen heeft nagelaten en vanuit zoveel invalshoeken kan worden benaderd. En daarom valt er nog heel veel te exploreren.

Namens de redactie,
Jelle De Rock en Bram Vannieuwenhuyze

0 5m

De boer en zijn plattegrond

Archeologische inzichten over het vroegmiddeleeuwse huis en erf¹

Ewoud Deschepper

Oost west, thuis best. Of om het met de woorden van een bekende tv-serie te zeggen: *Nergens beter dan thuis.* Het zijn zeker clichés, maar ze bevatten tegelijkertijd veel waarheid: het eigen huis, het *thuis*, roept vaak sterke emoties op. Fundamenteel hierbij is dat huizen beschermen tegen de elementen: ze bieden droogte en warmte. Het samenwonen in een huis definieert ook de kleinste sociale en economische eenheid, die van het huishouden. Het huis/thuis is ten slotte ook de plaats waar sociaal gedeelde waarden, normen en structuren aangeleerd worden.²

Deze sterke verbondenheid tussen mens en huis wordt vaak ook fysiek uitgedrukt. De manier waarop een huis gebouwd wordt, hoe het er uit ziet, wat haar interne organisatie is, en hoe het ingericht wordt, is nooit toevallig. Integendeel, dit alles wordt bepaald door een complex samenspel van factoren, waaronder de omgeving (grondstoffen, klimaat, reliëf, bodem, enzovoort), de technologische kennis en sociaal-culturele elementen, zoals de sociale en economische organisatie, ideologie, cultuur, identiteit en traditie.³ Vooral deze sociaal-culturele zaken zijn doorslaggevend voor de uiteindelijke vorm, de indeling en het uitzicht van het huis. Hoewel huizen in de huidige Westerse samenleving meer dan ooit een voornamelijk fysieke en praktische waarde hebben, zijn al deze intrinsieke aspecten nog steeds in meer of mindere mate aanwezig. Huizen zijn bijvoorbeeld een ideale manier om sociale status uit te drukken (denk bijvoorbeeld aan grote villa's), en hoewel het sterke verband tussen huis en beroep grotendeels verbroken is, is dit niet (volledig) het geval bij onder andere boeren, bakkers of slaggers.

Het sociaal-culturele kader van een gemeenschap omvat meer bepaald een gedeeld, diep verankerd en onbewust kader van normen, dat wordt doorgegeven van generatie op generatie. Deze normen leiden het dagelijkse handelen, maar worden tegelijkertijd ook gedefinieerd door dit handelen.⁴ Op die manier kunnen er ook normen zijn over het uitzicht, de constructie

1 Mijn dank gaat uit naar mijn promotor Wim De Clercq en naar de vele archeologen die tijd maakten om hun onderzoek met mij te delen.

2 J. Carsten en S. Hugh-Jones, 'Introduction', in: J. Carsten en S. Hugh-Jones (red.), *About the house. Lévi-Strauss and beyond* (Cambridge 1995) 1–46.

3 A. Rapoport, *House form and culture* (Englewood Cliffs 1969) 46–48.

4 P. Bourdieu, *Outline of a theory of practice*, vertaald door R. Nice (Cambridge 1977) 72–95; P. Bourdieu, *The logic of practice*, vertaald door R. Nice (Stanford 1990) 52–65/80–97.

Foto links: Afb. 6. Verschillende vormen van planning bij vroegmiddeleeuwse plattegronden. Bovenaan: het gebruik van referentiepalen en halve cirkels bij aardvast architectuur. Midden: het gebruik van referentiepalen en halve cirkels, en van terugkerende rechthoeken bij het tiende-eeuwse hallentype. Onderaan: terugkerende principes wat betreft dimensies en de locatie en afmetingen van ingangen bij standgreppelarchitectuur.

en de indeling van het huis, en de betekenissen die dit alles heeft. Dit leidt tot het ontstaan van zogenoemde bouwtradities: van generatie op generatie doorgegeven mentale, onbewuste sjablonen die de normen met betrekking tot het huis omschrijven.⁵ Deze normen kunnen zowel strikt als eerder vrijblijvend zijn, of strikt voor bepaalde elementen en vrijblijvend voor andere.

Normen en tradities zijn niet onveranderlijk. Integendeel, het is eigen aan tradities dat ze gevoelig zijn voor veranderingen op elk moment dat de traditie opnieuw gedefinieerd wordt. Met andere woorden, elke bouw van een nieuw huis is een moment waarop de bouwtraditie opnieuw geïnterpreteerd en gedefinieerd wordt, en bijgevolg kan veranderen.⁶ Deze verandering kan voortkomen uit interne of externe ontwikkelingen in de gemeenschap, zoals de ontdekking van nieuwe technologieën, wijzigingen in de economie, een veranderende sociale status, of de introductie van nieuwe bouwstijlen of huiselementen door nieuwkomers. Ten slotte kunnen ook de creativiteit van de bouwers of een bewust of onbewust incomplete toepassing van de ongeschreven normen belangrijk zijn in de ontwikkeling van bouwtradities. Een voorbeeld van een nieuwe technologie die het uitzicht en de constructie van de woning drastisch veranderde, is de baksteen.⁷ Daarnaast zorgde het gebruik van baksteen er ook voor dat huizen langer op dezelfde plaats konden blijven staan: baksteen rot immers niet weg zoals hout doet. Ook economische veranderingen, zoals een groter belang van akkerbouw ten opzichte van veeteelt, kunnen invloed hebben op het huis. Eerdere stalruimtes op het gelijkvloers verliezen bijvoorbeeld hun functie, terwijl het belang van zolderopslag van graan kan toenemen.

Al deze elementen gelden niet alleen voor het huis op zich, maar ook voor het erf en/of de nederzetting waarin het zich bevindt. Het erf en de nederzetting kunnen beschouwd worden als de ruimere zones rondom het huis die vormgegeven worden door dezelfde overwegingen als het huis – hoewel niet noodzakelijk allemaal met eenzelfde belang. Gelet op de grotere fysieke impact van erf en nederzetting in vergelijking met het huis, kan gesteld worden dat de omgeving en de economische organisatie vaak een grotere invloed hebben op de vorm, het uitzicht en de organisatie van erven en nederzettingen. Een ander verschil met huizen is dat erven en nederzettingen plaatsen zijn waar individuen en huishoudens in contact komen met de gemeenschap, meer dan in het huis, dat eerder privé is.

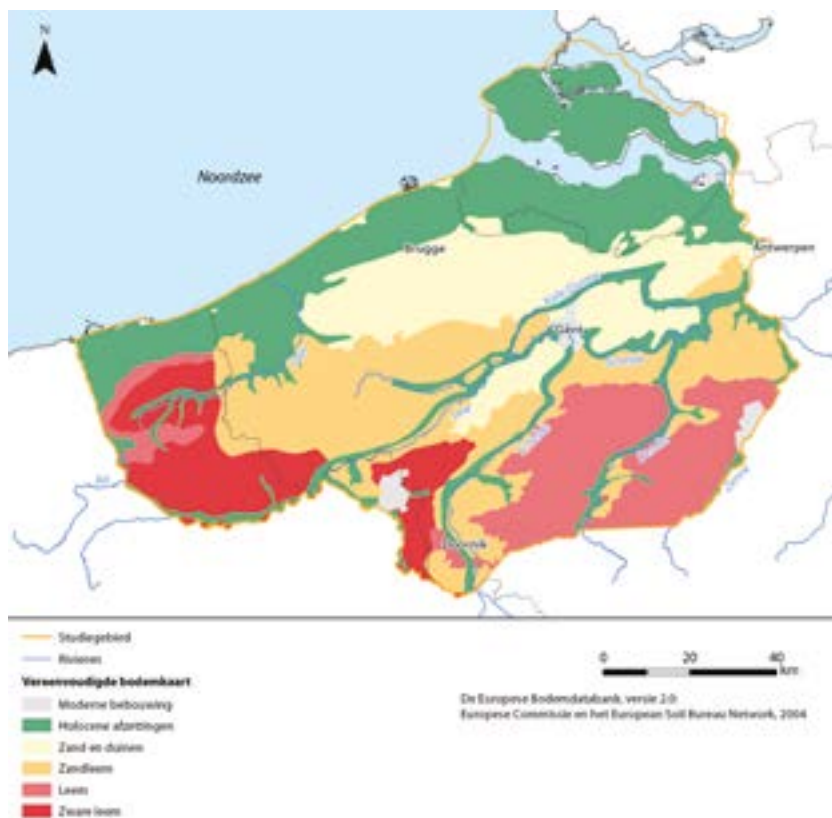
Dit artikel zal vroegmiddeleeuwse huizen, erven en nederzettingen in noordelijk Francia bestuderen aan de hand van drie gevalstudies. Twee vragen staan hierbij centraal. De eerste behandelt hoe deze huizen, erven en nederzettingen eruitzagen en hoe ze opgebouwd en georganiseerd waren. De tweede vraag is wat deze huizen, erven en nederzettingen ons leren over de sociale, economische en culturele structuren van de samenlevingen die ze gebouwd hebben. Door de belangrijke relaties tussen huis, erf en nederzetting enerzijds en de sociale, culturele en economische organisatie anderzijds, bieden de fysieke aspecten van de samenleving een manier om door te dringen tot deze meer ongrijpbare elementen. Anderzijds zijn huizen, erven en nederzettingen geen perfecte uitdrukking van de structuren die hen vorm geven, aangezien ze het product zijn van een samenspel van verschillende motieven die elkaar beïnvloeden. Hun betekenis wordt ten slotte niet door iedereen op dezelfde manier toegekend of begrepen, zelfs niet door leden van hetzelfde huishouden. Dit geldt natuur-

- 5 W. De Clercq, 'De houten boerderijbouw in het noordelijk deel van het graafschap Vlaanderen. Een cultureel-biografische verkenning in bouwtradities (ca. 500-1500 n. Chr.)', in: K. De Groote en A. Erynck (red.), *Gentse geschiedenissen ofte, nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent* (Gent 2017) 46.
- 6 S.J. Bronner, 'Building tradition. Control and authority in vernacular architecture', in: L. Asquith en M. Vellinga (red.), *Vernacular architecture in the twenty-first century. theory, education and practice* (Londen en New York 2006) 23–45.
- 7 J. J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen. Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland* (Arnhem 1979) 21; T. Coomans en H. Van Royen (red.), *Medieval brick architecture in Flanders and Northern Europe: The question of the Cistercian origin* (Gent 2008).

lijk nog veel meer voor de hedendaagse onderzoeker die met een 'moderne' bril pre-industriële samenlevingen bestudeert.

Betekent dit dat het onmogelijk is om betekenissen af te leiden uit de archeologische overblijfselen van huizen, erven en nederzettingen? Zeker niet. De studie van grotere aantallen huizen, erven en nederzettingen laat toe om patronen te identificeren. Deze patronen zijn dan te begrijpen als uitdrukking van de (bouw)traditie en haar ongeschreven regels. Op hun beurt zijn de traditie en de regels die erin vervat zitten, een uitdrukking van bepaalde sociale, economische of culture structuren. De interpretatie hiervan gebeurt onder andere op basis van vergelijkingen met andere regio's en andere samenlevingen. Afwijkingen op deze patronen kunnen soms geïnterpreteerd worden als uiting van creativiteit en individualiteit. Dit is echter moeilijker dan het achterhalen van de breder gedeelde patronen.

Het gaat in deze studie enkel om rurale huizen en nederzettingen, dus huizen en nederzettingen die in de eerste plaats gebouwd en bewoond werden door boerengemeenschappen. Tijdens de vroege middeleeuwen (circa 450/500–1000 na Christus) vormden zij het grootste deel van de samenleving. Noordelijk Francia is het deel van het vroegmiddeleeuwse Frankische rijk dat begrensd wordt door de Noordzee en Schelde in het noorden, de Schelde en Zenne in het oosten, en de Aa in het westen. Deze regio bezit een dicht hydrologisch netwerk (afbeelding 1). De Schelde is de belangrijkste rivier, gevolgd door haar verschillende zijrivieren, met name de Leie, de Kale/Durme, en de Dender. De IJzer en de Aa monden uit in de

Afb. 1. Vereenvoudigde bodemkaart van noordelijk Francia. De Holocene afzettingen langs de Noordzee vormen het vroegmiddeleeuwse getijdengebied, de huidige polders.

Noordzee. Op vlak van bodemgesteldheid is er een belangrijk onderscheid tussen de kustvlakte enerzijds en het binnenland anderzijds. Tijdens de vroege middeleeuwen was de huidige kustvlakte ('de polders') een dynamisch getijdenlandschap dat bestond uit slikken, schorren, duinen en getijdengeulen. Geleidelijke verlanding zorgde ervoor dat dit gebied steeds intensiever door de mens in gebruik genomen werd. De eerste grootschalige ontwateringswerken vonden plaats vanaf de tiende eeuw. In de daarop volgende eeuwen werd de kustvlakte grotendeels ingedijkt.⁸ Het binnenland daarentegen kent een grotendeels stabiel landschap. De belangrijkste bodemtypes (zand-, zandleem- en leembodems) en de topografie zijn er gevormd tijdens het Pleistoceen, de geologische periode die loopt tot zo'n 12.000 jaar geleden. Van noord naar zuid is er grofweg een opeenvolging van zand- over zandleem- tot leembodems. Ook op vlak van de topografie is er een opeenvolging van eerder vlakke gebieden in het noorden naar een meer golvend reliëf in het zuiden.

Typologisch onderzoek: een inleiding

De dataset voor dit onderzoek bestaat uit archeologisch onderzochte huis-, erf- en nederzettingsplattegronden. Door veranderingen in de Belgische en (later) Vlaamse wetgeving rond archeologie is het grootste deel opgegraven na de laatste eeuwwisseling. Het gaat dus om een vrij recente aangroei in data. Vóór 2005 was enkel in het gebied tussen Brugge en Oudenburg een groot aantal vroegmiddeleeuwse nederzettingen gekend.⁹

Hoewel er initieel zo'n 240 huisplattegronden werden opgenomen in de inventarisatie, zijn uiteindelijk 169 plattegronden weerhouden voor verder onderzoek. Qua nederzettingen is het contrast nog groter: er zijn meer dan 90 nederzettingen gekend, maar slechts een dertigtal werd verder bestudeerd. De redenen hiervoor zijn voornamelijk dateringsmoeilijkheden (moeilijk dateerbare plattegronden vallen af), een fragmentaire bewaring (door latere verstoringen), of de beperkte omvang van het opgravingsoppervlak, waardoor inzicht in de volledige vorm en organisatie van huizen, erven en nederzettingen niet mogelijk is.

Meestal zijn enkel de zaken die diep ingegraven werden in de bodem bewaard: funderingen, grachten, kuilen of waterputten

Om huizen, erven en nederzettingen in al hun facetten te kunnen onderzoeken, is het eerst noodzakelijk om 'orde in de chaos' aan te brengen. Dit gebeurt door de definiëring van types, die individuele voorbeelden van materiële cultuur (een pot, een armband, maar ook een huis of een nederzetting) groeperen op basis van bepaalde gedeelde kenmerken. Door de koppeling van chronologische en geografische gegevens laten typologieën toe om ontwikkelingen van een bepaald element van materiële cultuur te volgen in tijd en ruimte.¹⁰ Een type is dus een welomlijnde groep van fysieke entiteiten (hier: vroegmiddeleeuwse huis- en nederzettingsplattegronden) die gedefinieerd wordt op basis van een reeks terugkerende en specifieke kenmerken. Dat gebeurt natuurlijk door de onderzoeker op basis van wat

8 C. Baeteman, 'De ontstaansgeschiedenis van onze kustvlakte', *De grote rede*, 18 (2007) 2–10.

9 E. Deschepper en W. De Clercq, 'Out of the darkness, into the light. A review of archaeological research on early medieval rural settlement in northern Francia', *The medieval Low Countries* 8 (in druk).

10 Een praktische gids met betrekking tot het opstellen van typologieën, die vertrekt vanuit de archeologie, is Y.W. Adams en E.W. Adams, *Archaeological typology and practical reality. A dialectical approach to artifact classification and sorting* (Cambridge 1991).

hij/zij herkent en belangrijk acht. Types en typologieën zijn dus constructies en onderzoeksmethodes, niet een onderzoeksdoel op zich. De mate waarin deze geconstrueerde types overeenstemmen met groepen die ook door de effectieve makers en gebruikers (hier: vroegmiddeleeuwse samenlevingen) herkend en gedefinieerd werden, is niet altijd even eenvoudig te achterhalen. Een typologie is dus nooit definitief: de eerstvolgende opgraving kan leiden tot de herkenning van een nieuw type, aantonen dat twee aparte types eigenlijk samen horen, of zorgen voor een nauwere of net bredere definitie van een bestaand type.

In het huidige België, en met uitzondering van de historische steden, is het loopniveau sinds de vroege middeleeuwen amper gewijzigd. Door het latere gebruik van deze plaatsen, als nieuwe woonplaats of als akkerland, zijn grote delen van de vroegmiddeleeuwse nederzettingen vernietigd. Meer bepaald zijn meestal enkel de zaken die diep ingegraven werden in de bodem, bewaard. Het gaat dan om de funderingen, grachten, kuilen, of waterputten. Op die manier is er ook weinig directe archeologische informatie beschikbaar over het bovengrondse uitzicht van huizen (en bij uitbreiding van andere gebouwen en structuren).

Dit artikel heeft niet als doel om de verschillende types uitgebreid te bespreken en in al hun aspecten te analyseren. In functie van de gevalstudies zullen de types en hun ontwikkeling wel kort toegelicht worden. Vervolgens behandelt één gevalstudie de huizen, en twee andere de nederzettingen. De eerste gevalstudie bespreekt elementen in de relatie tussen huis en huishouden, en hoe beide samen veranderen. De tweede gevalstudie, over nederzettingen, bespreekt een bepaald type van nederzettingen en hun economische functie. De derde gevalstudie gaat over de ordening en de mogelijke rituele functies van erven en nederzettingen.

Het vroegmiddeleeuwse huis/erf/nederzetting: karakterisering, types en ontwikkeling

Vroegmiddeleeuwse huizen

Vroegmiddeleeuwse huizen in noordelijk Francia zijn rechthoekig en over het algemeen opgetrokken in hout, waarbij de verticale, dragende palen ofwel in individuele paalkuilen, ofwel in continue, ondiepe greppels werden geplaatst. Bovengronds zal dit verschil in funderingsmethode niet zichtbaar geweest zijn. In het vroegmiddeleeuwse kustgebied is het gebruik van turf als bouw materiaal heel waarschijnlijk, al ontbreekt direct bewijs zo goed als volledig.¹¹ Over de bovenbouw van de huizen is weinig directe informatie voorhanden. De wanden waren waarschijnlijk opgebouwd via vlechtwerk of vakwerkconstructies die bedekt of opgevuld werden met een leem/klei-stro mengsel. Soms zijn er aanwijzingen dat delen van de wand opgebouwd werden via individuele houten planken. Het dak werd bedekt met organisch materiaal (stro, riet), met houten dakpannen, of misschien zelfs met dakpannen uit gebakken klei naar Romeins model (afbeelding 2). Hoewel de huizen klein konden zijn (de kleinste omvatten zo'n 40 m²), bleef de constructie van een huis veel werk, zeker bij de grotere exemplaren: hout selecteren, kappen, voorbereiden; het huis plannen; de gebinten oprichten; de kapconstructie oprichten; de wanden en het dak opbouwen; enzovoort. Aangezien de huishoudens over het algemeen relatief klein waren (twee volwassenen, soms aangevuld met een slaaf of inwonend familielid¹²), kreeg men waarschijnlijk hulp van naaste familie en/of burens.

11 In tegenstelling tot bijvoorbeeld Noord-Nederland, zie D. Postma, *Het zodenhuis van Firdgum: Middeleeuwse boerderijbouw in het Fries kustgebied tussen 400 en 1300* (Groningen 2015).

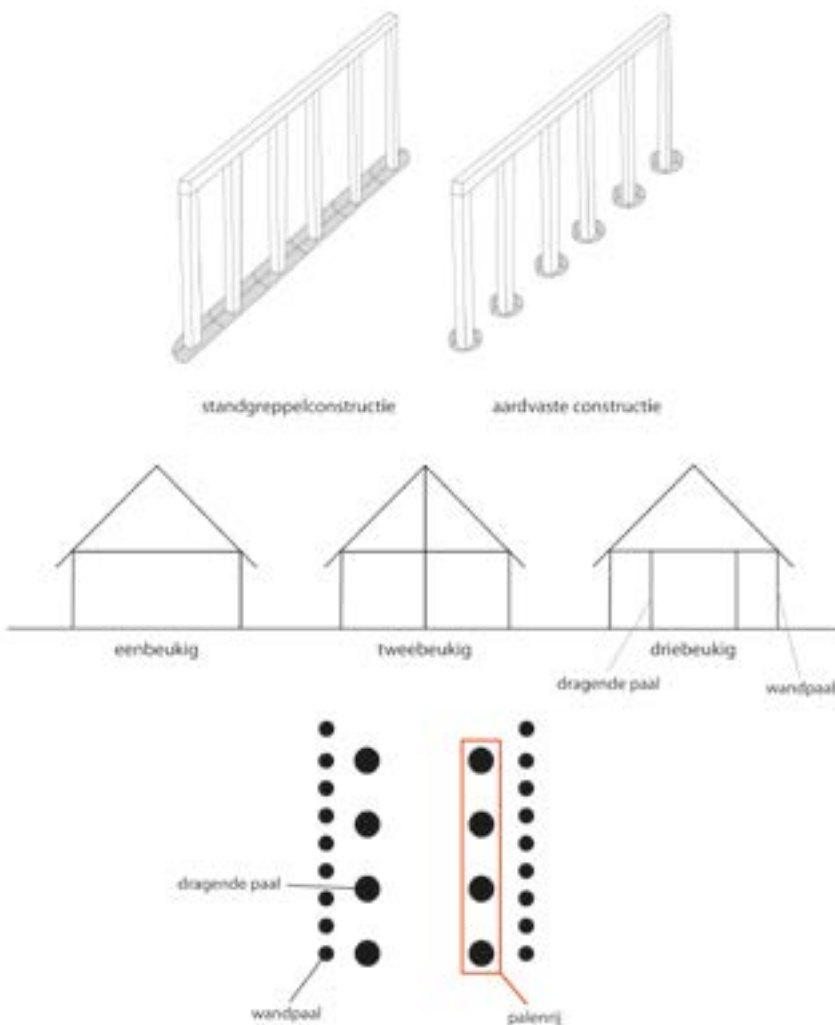
12 P. Devroey, *Économie rurale et société dans l'Europe franque (VIe–IXe siècles)* (Parijs 2003) 65. De omvang van de meeste leefgedeeltes van huizen in noordelijk Francia bevestigt deze kleine omvang van het huishouden: De Clercq, *De houten boerderijbouw*, 53.

Afb. 2. Vroegmiddeleeuwse huizen werden voornamelijk gebouwd in natuurlijke materialen, zoals hout, leem, en stro. Een reconstructie die dit goed toont, is het Merovingisch Huis in Sint-Andries (bij Brugge) (A). Dit huis is een voorbeeld van standgreppelarchitectuur, al is dat bovengronds niet zichtbaar. Ook voor de ervaring van het interieur speelde de funderingswijze geen rol. Het aantal beuken was hierbij wel belangrijk. Bij twee- en driebeukige gebouwen staan er namelijk palen in de binnenruimte, wat direct voor een bepaalde indeling van de ruimte zorgt. Dit is bijvoorbeeld te zien bij de reconstructie van een 7de-eeuws driebeukig gebouw te Erme Eve (Nederland) (B).

De typologie van vroegmiddeleeuwse rurale huizen in noordelijk Francia is gebaseerd op twee criteria, namelijk de aard en de configuratie en afmetingen van de dragende structuur. Dit heeft alles te maken met het feit dat enkel de fundering van de dragende structuur van de huizen bewaard blijft. Met de aard van de dragende structuur wordt bedoeld hoe de fundering opgebouwd was. Op basis hiervan zijn drie grote groepen onderscheiden: (1) huizen met een houten dragende structuur die gefundeerd was in smalle greppels (zogenoemde standgreppelarchitectuur); (2) huizen met een houten dragende structuur die gefundeerd was in individuele paalkuilen (zogenoemde aardvaste architectuur); en (3) huizen met een dragende structuur die opgebouwd was in turf (afbeelding 3). De exacte configuratie van de dragende structuur en de afmetingen van de gebouwen laten

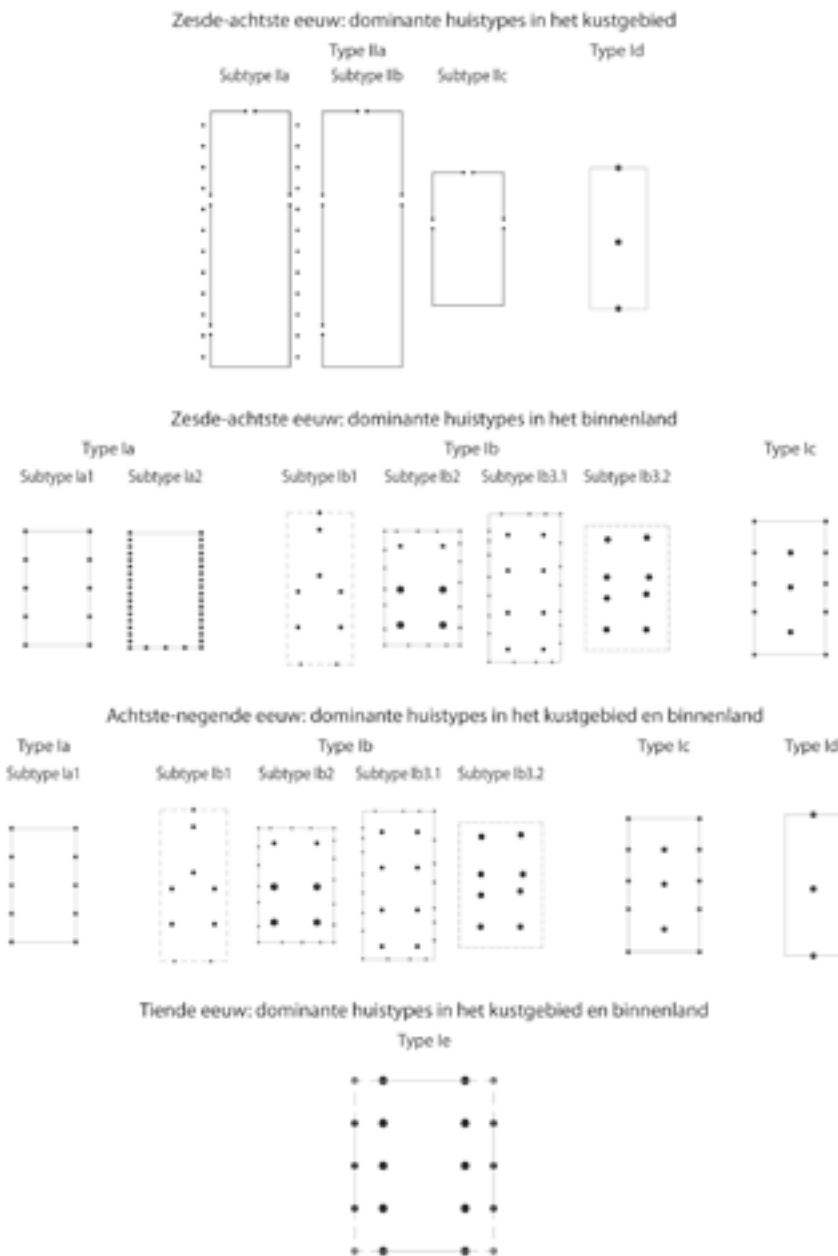
vervolgens toe aparte types te onderscheiden. Met de configuratie van de dragende structuur wordt bedoeld hoe de aparte elementen (wanden, dragende palen, toegangen, enzovoort) zich tot elkaar verhouden. Een belangrijk element hierbij is het aantal beuken dat de huizen hadden. Huizen waren eenbeukig (de binnenruimte is één open ruimte, bijvoorbeeld Types IIa en Ia), tweebeukig (een dragende palenrij staat in de binnenruimte, volgens de lengte van het gebouw, bijvoorbeeld Types Ic en Id), of driebeukig (twee dragende palenrijen delen de binnenruimte volgens de lengte op in drie delen, bijvoorbeeld Types Ib en Ie) (afbeelding 3).

Afb. 3. Vereenvoudigde en schematische weergave van enkele constructie-aspecten van het huis. Bovenaan: het verschil tussen standgreppelconstructie en aardvaste constructie. Midden: het verschil tussen een-, twee- en driebeukige opbouw van het huis, in vooraanzicht. Onderaan: bovenaanzicht van een plattegrond. Elke zwarte cirkel stelt een rechtopstaande paal voor.

Van de zesde tot achtste eeuw bestond er een grote diversiteit aan huizentypes in noordelijk Francia (afbeelding 4). Deze laten zich geografisch goed groeperen. In het kustgebied tussen Brugge en Oudenburg, en waarschijnlijk ook in de kustvlakte, was de standgreppelarchitectuur dominant (Type IIa). Het ging om kleinere en grotere rechthoekige gebouwen (50–150 m²), al dan niet voorzien van extra palenrijen langs de lange wanden, aan de buitenkant van het gebouw. Kenmerkend is het aantal en

de plaatsing van de ingangen, die herkend worden via onderbrekingen in de funderingsgreppels. De grotere gebouwen hadden meestal vier ingangen: twee parallel tegenover elkaar, geplaatst min of meer centraal of op 1/3de lengte in de lange wanden; één ingang centraal in een korte zijde; en een ingang in een lange zijde, meer naar de andere korte wand van het gebouw toe.

Afb. 4. Vereenvoudigd chronologisch overzicht van de vroegmiddeleeuwse huistypes in noordelijk Francia, aan de hand van geïdealiseerde plattegronden van de dominante types. Dit zijn niet alle onderscheiden huistypes in noordelijk Francia. Geïdealiseerde plattegronden zijn een schematische reconstructie van het mentale sjabloon met betrekking tot het huis, en tonen de fundering van het huis in bovenaanzicht. Opgegraven plattegronden (individuele huizen) kunnen hier dus van afwijken, maar zijn in essentie wel gelijk aan de geïdealiseerde plattegrond van het respectievelijke type. Zwarte cirkels stellen paalgoten voor; zwarte lijnen standgreppels. Volle grijze lijnen stellen wanden voor; grijze stippellijnen de waarschijnlijke locatie van de wand. Grijze paalgoten hoeven niet aanwezig te zijn in individuele plattegronden. De plattegronden zijn in dezelfde schaal weergegeven.

Deze ingangen wijzen op een driedelige interne indeling van het huis. Het deel van het gebouw waartoe de ingang op de korte wand toegang gaf, was waarschijnlijk de stal. Gelijkaardige types zijn gekend uit Engeland, Nederland, de Duitse Noordzeekust, Westfalen, en Denemarken. Daarom spreekt men ook wel van een Noordzee-*Hauslandschaft*, een groot gebied met sterk gelijkaardige huistypes.¹³ In de kustvlakte kwam ook nog een ander huistype voor, dat een stuk kleiner (zo'n 30–50 m²) en tweebeukig was, en opgebouwd was via een centrale palenrij van drie palen (Type Id).

In het binnenland was de variatie aan huistypes groter, al gaat het wel allemaal om aardvastе architectuur. Er kwamen zowel één-, twee- als driebeukige huizen voor (respectievelijk Types Ia, Ib en Ic). De huizen waren eerder klein, over het algemeen zo'n 50 m². De éénbeukige huizen waren opgebouwd via twee parallelle palenrijen, de tweebeukige via drie parallelle palenrijen die het gebouw in twee gelijke delen splitsten volgens de lengte. De driebeukige huizen waren opgebouwd op basis van één of twee vierpalige, vierkante of rechthoekige kernen die langs alle zijden omringd worden door een licht gefundeerde wand. De één- en tweebeukige huizen lijken sterk op gelijktijdige huizen die voorkomen in Frankrijk ten noorden van de Loire.¹⁴ De driebeukige huizen daarentegen vertonen overeenkomsten met gelijktijdige types in de Belgisch-Nederlandse Kempen, hoewel de huizen daar wel een stuk groter waren.¹⁵

Vanaf de tweede helft van de achtste eeuw vonden belangrijke veranderingen plaats (afbeelding 4). In het deel van noordelijk Francia ten zuiden van het Zwin verdween de standgreppelarchitectuur. Ze werd er vervangen door de 'binnenlandse' aardvastе één- en driebeukige gebouwen. Vanaf de late negende eeuw werd een nieuw gebouwtipe dominant. Het gaat om grote (gemiddeld zo'n 140–150 m²), rechthoekige, driebeukige gebouwen die opgebouwd werden via vier parallelle palenrijen (Type Ie). Deze palenrijen waren zo geplaatst dat ze twee smallere zijbeuken en één brede middenbeuk vormden. Omwille van deze brede middenbeuk is dit gebouwtipe als 'hallentype' omschreven.¹⁶ Het verving quasi alle bestaande gebouwtipes, die ofwel verdwenen ofwel nog maar sporadisch voorkwamen, en dan vooral als bijgebouw. Het hallentype zal ook in de volle middeleeuwen het belangrijkste huistype blijven.¹⁷

We kunnen al deze huizen bestempelen als boerderijen. Niettemin weten we weinig over hun precieze functies. Er werd zeker in geleefd. Alle huistypes kunnen op basis van hun afmetingen een stal bevat hebben, hoewel deze sterk kon verschillen in omvang. Enkel wat betreft de grote huizen van de standgreppelarchitectuur is er meer zekerheid dat er een grotere stal aanwezig was waarin men maximum zo'n 12 tot 16 dieren kon stallen. Ook het grote, tiende-eeuwse hallentype bezat naar alle waarschijnlijkheid een stal.

Vroegmiddeleeuwse erven

Vroegmiddeleeuwse erven in noordelijk Francia bestonden minimaal uit een huis, een klein bijgebouw voor de opslag van graan of hooi, en een waterput. In veel gevallen kwamen ook nog kuilen en losse paalkuilen voor, waarvan de functie ons ontgaat. Vóór de achtste eeuw hadden de meeste erven geen duidelijke, fysieke afbakening – toch geen die sporen nalaat in de bodem. Een klein aantal toont sporen van hekwerk dat diende als afbakening. Deze schijnbare afwezigheid van fysieke erfafbakening lijkt contradictorisch in het licht van vroegmiddeleeuwse wetteksten, die net

13 H. Hamerow, *Early medieval settlements. The archaeology of rural communities in North-West Europe, 400-900* (Oxford 2002) 14–21.

14 É. Peytremann, 'Rural life and work in Northern Gaul during the early middle ages', in: B. Effros en I. Moreira (red.) *The Oxford handbook of the Merovingian world* (Oxford 2020) 694–718.

15 F. Theuws, 'Vroegmiddeleeuwse huisplattegronden uit zuid-Nederland en hun weergave', in: A.C. Lange e.a., *Huisplattegronden in Nederland. Archeologische sporen van het huis* (Amersfoort 2014) 314–339.

16 De Clercq, *De houten boerderijbouw*, 55–59.

17 *Ibidem*.

heel veel belang hechten aan het hekwerk rond het erf.¹⁸ Anderzijds is het ook goed mogelijk dat men licht gefundeerd of verplaatsbaar hekwerk gebruikte, dat archeologisch weinig tot geen sporen nalaat. In lijn met ontwikkelingen over heel West-Europa verschenen er vanaf de achtste eeuw grote grachtsystemen.¹⁹ In eerste instantie ging het niet om grachten rondom individuele erven, maar om grotere systemen waar erven 'in lagen'. In deze gevallen bakende de gracht maximum drie zijden van het erf af; minstens één zijde was open naar de overige ruimte binnen het grachtenstelsel. Vanaf de tiende eeuw werden lineaire of cirkelvormige grachtsystemen wel gebruikt om individuele erven af te bakenen.

Over het algemeen werd een erf (en het daarop liggende huis) slechts door één generatie bewoond, voor een duur van zo'n 20 tot 40 jaar.²⁰ Het erf van de volgende generatie lag op een andere locatie, meestal maximaal zo'n 150 meter verder. Men bleef dus wel in de directe omgeving van het ouderlijk huis wonen. In het kustgebied tussen Brugge en Oudenburg zijn er enkele erven die door verschillende generaties bewoond werden. Soms werd het huis zelfs op dezelfde locatie herbouwd. Deze continuïteit was echter zeker geen algemeen gegeven.

Vroegmiddeleeuwse nederzettingen

Een nederzetting wordt gedefinieerd als één of meerdere gelijktijdig bewoonde erven. De ruimte direct buiten of tussen de erven, die wegen, pleinen, tuinen, enz. kan bevatten, behoort ook tot de nederzetting. Archeologisch zijn dergelijke plaatsen moeilijker te vatten, omdat ze weinig sporen nalaten in de bodem. De nederzettingstypologie is opgebouwd op basis van drie criteria: de locatie (in de kustvlakte of in het binnenland); de omvang (klein: één of twee gelijktijdige erven; groter: drie of meer gelijktijdige erven); en de aan- of afwezigheid van een grachtsysteem. In de kustvlakte waren alle archeologisch gekende nederzettingen van het kleine type. Grotere nederzettingen zijn via opgravingen nog niet gekend. Zoals hierboven vermeld kwamen grachtsystemen voor vanaf de achtste eeuw, hoewel er daarvoor wel al sporadisch gebruik werd gemaakt van natuurlijke geulen om water af te voeren. Naast deze kleine nederzettingen, die zich op de duinen of andere drogere gronden bevonden, waren er ook grotere en kleinere terpen. Dit zijn nederzettingen op artificiële ophogingen, die in België voorlopig enkel via historisch en kleinschalig archeologisch onderzoek gekend zijn.²¹ In het binnenland is een groter aantal nederzettingen gekend. Ook daar waren kleine nederzettingen dominant en verschenen grachtsystemen vanaf de achtste eeuw. Dit betekent echter niet dat open nederzettingen vanaf dan verdwenen. Tijdens de achtste en negende eeuw konden deze grachtsystemen relatief grootschalig zijn en dienden ze vooral om het land in te delen. Zoals gezegd veranderden deze grachtsystemen tijdens de tiende eeuw van aard. Vanaf dan dienden ze vooral om individuele erven af te bakenen. In het binnenland kwamen ook een aantal grotere nederzettingen voor. Dateringsmoeilijkheden en het feit dat deze nederzettingen niet in hun geheel onderzocht konden worden, zorgen er wel voor dat deze classificatie voorzichtig benaderd moet worden.

Gevalstudie 1: Leven in en met het huis

Vanuit archeologisch standpunt kunnen vier brede fases in het leven van een huis herkend worden.²² Dit zijn de constructie, de bewoning, het verlaten, en de (eventuele) her-ingebruikname. Het uitzicht en de betekenissen die aan het huis worden toegekend, en die het huis overbrengt op zijn bewoners en gebruikers, zijn tijdens elke fase anders. Daarenboven

18 H. Dölling, *Haus und Hof in westgermanischen Volksrechten* (Münster 1958); Hamerow, *Early medieval settlements*, 85–86.

19 Zie bijvoorbeeld Hamerow, *Early medieval settlements*, 191–194.

20 J. Hoorn e.a., *Vroegmiddeleeuwse Maalte onder The Loop. Een nieuwe blik op het grootschalig archeologisch onderzoek van de 7de - tot de 9de - eeuwse nederzetting in Sint-Denijs-Westrem (Gent, Oost-Vlaanderen)* (Brussel 2021).

21 Zie bijvoorbeeld D. Tys, 'De inrichting van een getijdenlandschap. De problematiek van de vroegmiddeleeuwse nederzettingenstructuur en de aanwezigheid van terpen in de kustvlakte: het voorbeeld van Leffinge (gemeente Middelkerke, prov. West-Vlaanderen)', *Archeologie in Vlaanderen*, 8 (2004) 257–279.

22 F. Gerritsen, 'To build and to abandon. The biography of late prehistoric houses and farmsteads in the southern Netherlands', *Archaeological dialogues*, 6:2 (1999) 78–97.

kunnen ze ook tijdens elke individuele fase veranderen, en kan het huis als fysieke structuur ook veranderen tijdens de fases. Dit is het eenvoudigst te begrijpen met betrekking tot de bewoningsfase. Het huis wordt initieel bewoond door een koppel. Zij krijgen vervolgens kinderen, wat er misschien voor zorgt dat het huis organisatorisch anders wordt ingedeeld of visueel anders wordt aangekleed. De familie ontwikkelt zich door de jaren heen en maakt daarbij verschillende belangrijke momenten mee (zoals het volwassen worden van kinderen of een sociale promotie van de ouders) die een invloed kunnen hebben op het huis. Daarnaast moet een huis ook herstellingen of renovaties ondergaan, of wordt het misschien uitgebreid of net verkleind. De ontwikkeling van het huis als fysieke structuur kan met andere woorden sterk verbonden zijn met die van het huishouden. In deze bijdrage beperken we de discussie tot de constructie- en woonfases van het huis.

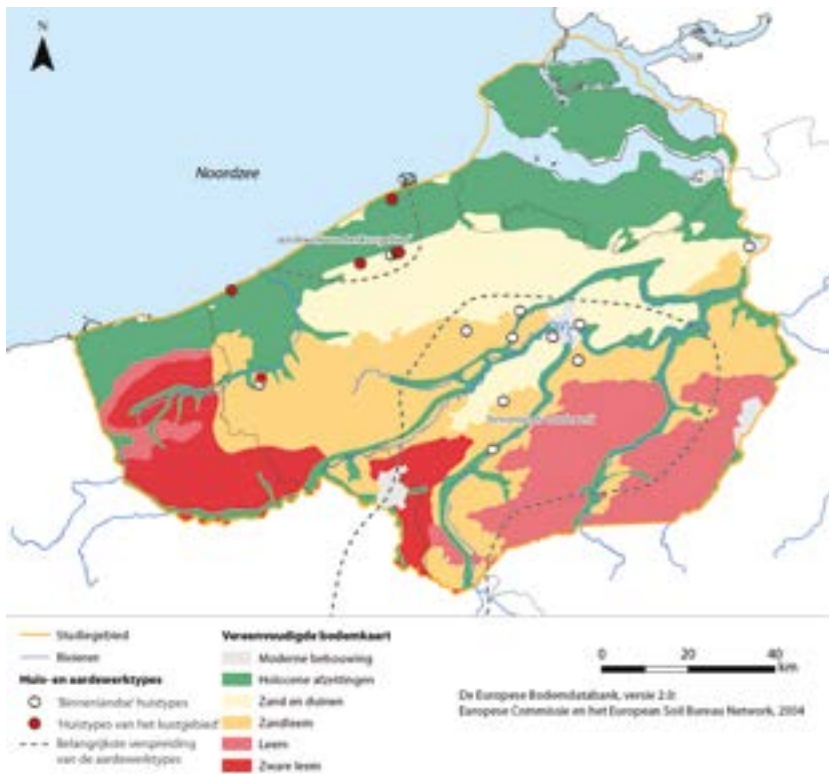
De constructie van het huis: de keuze voor een bepaald type

De aanwezigheid van verschillende gelijktijdige huistypes in noordelijk Francia toont aan dat er verschillende sjablonen met betrekking tot het huis naast elkaar bestonden. De geografische en chronologische verspreiding van de huistypes en hun specifieke relaties met andere types suggereert dat, ten minste tijdens de zesde tot achtste eeuw, het gebruik van een specifiek sjabloon bepaald kon zijn door de groepsidentiteit van de bouwers/bewoners. Huizen zijn in zekere zin ideaal om groepsidentiteit uit te drukken, aangezien ze duidelijk opvallen in het landschap, lang aanwezig blijven, en sterk verbonden zijn met hun bewoners.

Huizen zijn in zekere zin ideaal om groepsidentiteit uit te drukken, aangezien ze duidelijk opvallen in het landschap, lang aanwezig blijven, en sterk verbonden zijn met hun bewoners

Tijdens de zesde tot achtste eeuw was de standgreppelarchitectuur sterk verbonden met het kust- en kustgebied, terwijl de één-, twee- en driebeukige aardvaste huistypes uitsluitend voorkwamen in het Pleistocene binnenland (afbeelding 5). Aangezien de standgreppelarchitectuur in noordelijk Francia sterke overeenkomsten vertoont met die rond de rest van de Noordzee, kunnen we besluiten dat dit huistype een uitdrukking is van, of alleszins verbonden is met, een gedeelde Noordzee-identiteit.²³ De verspreiding van de standgreppelarchitectuur valt daarenboven samen met die van een specifiek type van aardewerk (gebruiksvoorwerpen, vooral kook- en eetgerei, gemaakt in gebakken klei), dat ook voorkomt in Zuid-Engeland en langs de Nederlandse kust.²⁴ Dit versterkt het idee van een Noordzee-identiteit die uitgedrukt kon worden via het huis en het aardewerk.²⁵ In het binnenland valt de verspreiding van de aardvaste types samen met een ander aardewerktype.²⁶ Ook hier lijken we dus te maken te hebben met een gedeelde groepsidentiteit die uitgedrukt werd via dagelijks handelen. Het is echter onduidelijk hoe we deze 'binnenlandse' identiteit kunnen benoemen, of waarop ze precies gebaseerd was.

- 23 Y. Hollevoet, 'L'habitat rural du haut Moyen Âge en Flandre maritime', in: L. Verslype (red.), *Villes et campagnes en Neustrie. Sociétés - Economies - Territoires - Christianisation* (Montagnac 2007) 221–229; P. Deckers en D. Tys, 'Early Medieval communities around the North Sea: a "maritime culture"?', in: R. Annaert e.a. (red.), *The very beginning of Europe? Cultural and social dimensions of early-medieval migration and colonisation (5th-8th century)* (Brussel 2012) 81–88.
- 24 H. Hamerow, Y. Hollevoet en A. Vince, 'Migration period settlements and "Anglo-Saxon" pottery from Flanders', *Medieval archaeology*, 38:1 (1994), 1–18; Deckers en Tys, 'Early medieval communities'; K. De Groote en W. De Clercq, 'La production de céramique du Haut Moyen Âge en Flandre (Belgique). Bilan et perspectives', in: F. Thuiller en É. Louis (red.), *Tourner autour du pot... Les ateliers de potiers médiévaux du Ve au XIIe siècle dans l'espace européen* (Turnhout 2015), 361–371; P. Deckers, 'Cultural convergence in a maritime context. Language and material culture as parallel phenomena in the early-medieval southern North Sea region', in: J. Hines en N. IJssennagger (red.), *Frisians and their North Sea neighbours. From the fifth century to the Viking Age* (Rochester 2017).
- 25 Deckers en Tys, 'Early medieval communities', 83; De Clercq, 'De houten boerderijbouw', 51–52; Deckers, 'Cultural convergence'.
- 26 Voor dit aardewerk, zie De Groote en De Clercq, 'La production'.

Afb. 5. Tijdens de zesde-achtste eeuw valt de geografische verspreiding van de standgreppelarchitectuur samen met die van een aardewerktype dat ook dominant voorkomt in het kustgebied. Op dezelfde manier komt de verspreiding van de aardvaste architectuur in die periode overeen met de verspreiding van een aardewerktype dat dominant is in het binnenland, met name in het Scheldebekken. Verspreiding van de aardewerktypes: naar Deckers, *Cultural convergence*, 175, fig. 9.1; en naar De Groote en De Clercq, *La production*, 364, fig. 3.

In de loop van de late achtste en vroege negende eeuw verdwenen de standgreppelarchitectuur en het geassocieerde aardewerk in noordelijk Francia. De bouwtradities werden vervangen door binnenlandse types.²⁷ De aardewerktraditie daarentegen werd, net zoals die in het binnenland, vervangen door een volledig nieuw type aardewerk.²⁸ Dit wijst op een belangrijke verandering in de groepsidentiteit van deze gemeenschappen, of toch in de uitdrukking ervan. In het kustgebied namen de contacten met het bredere Noordzeegebied immers zeker niet af.²⁹ Deze transformatie in (de fysieke uitdrukking van) groepsidentiteiten begrijpen we voorlopig nog niet goed. Een waarschijnlijke verklaring ligt in de veranderende sociale en economische structuren in deze periode, waarbij onder andere een sterkere elite ontstond.³⁰

De constructie van het huis: planning

Een huis bouwen is een complexe aangelegenheid, die een grote mate van planning vereist. Soms kan dit planningsproces afgeleid worden uit de gebouwplattegronden (afbeelding 6). De principes die hierbij toegepast werden, stammen vooral uit praktisch opgedane kennis. We mogen dan ook geen perfectie verwachten, gelet op de eenvoudige instrumenten (touw en pennen) en het gebruik van hout (waarbij geen twee palen dezelfde zijn) als bouw materiaal.³¹ Vooral het gebruik van (halve) cirkels om afmetingen en posities van individuele palen te bepalen is soms zichtbaar in plattegronden van de aardvaste types. Soms gaat het om 'referentiepalen' die centraal in één lange wand stonden en gebruikt werden om, via cirkels,

27 Hollevoet, *L'habitat rural*, 225; Deckers, *Cultural convergence*, 186–187.

28 De Groote en De Clercq, *La production*, 364.

29 Deckers en Tys, *Early medieval communities*, 84; Deckers, *Cultural convergence*, 186–187.

30 Deckers, *Cultural convergence*, 186–187; Deschepper en De Clercq, *Out of the darkness*.

31 M. Gardiner, 'The sophistication of late Anglo-Saxon timber buildings', in: M.D.J. Bintley en M.G. Shapland (red.), *Trees and timber in the Anglo-Saxon world* (Oxford 2013) 50–51.

de lengte en breedte van het gebouw te bepalen. Bij de grotere driebeukige plattegronden uit de tiende eeuw valt de zeer ordelijke plaatsing van de binnenste palenrijen op, waardoor perfecte rechthoeken gecreëerd werden die herhaald werden binnen de plattegrond. Het is onduidelijk hoe deze rechthoeken uitgezet werden. Bij de standgreppelarchitectuur valt dan weer op dat dezelfde principes wat betreft afmetingen, de locatie en breedte van ingangen, en interne onderverdelingen herhaaldelijk terugkomen. Dit is op zich geen verrassing, aangezien het Noordzee-huislandschap waartoe deze bouwtraditie behoorde, al sinds de Bronstijd gekenmerkt werd door dezelfde principes.³²

Wonen in het huis

Hoe een huis bewoond en ervaren wordt, wordt in grote mate bepaald door de organisatie van de binnenruimte. Hierover is archeologisch echter niet zoveel informatie beschikbaar. Met betrekking tot driebeukige huizen kan wel gesteld worden dat deze onderverdeeld waren in een 'kern' (de centrale beuk) en een 'zijgedeelte' (de zijbeuken). Welke functies deze dan precies hadden, blijft onduidelijk (afbeelding 7). Bij het tiende-eeuwse hallentype kan daarnaast soms een longitudinale drieledige onderverdeling aanwezig zijn. Ook bij de standgreppelarchitectuur kan een drieledige interne organisatie vastgesteld worden, hier op basis van de locatie van de ingangen. Één deel kan als stal geïnterpreteerd worden. Op basis van de vergelijking met andere regio's kan gesuggereerd worden dat het middendeel het leefgedeelte was, en de kleinste ruimte een werk- of opslagruimte.³³

Er zijn weinig tot geen aanwijzingen dat huizen tijdens hun gebruiksperiode aangepast, hersteld of uitgebreid werden. Met andere woorden, huizen werden opgericht als complete structuren, waaraan geen latere aanpassingen nodig waren, toch niet wat betreft de dragende structuur. Een uitzondering zijn enkele standgreppelgebouwen waarvan één ingang tijdens het gebruik van de woning afgesloten lijkt te zijn (afbeelding 8). Dit wijst er waarschijnlijk op dat de achterliggende ruimtes hun oorspronkelijke functie (deels) verloren hadden.

Uit archeologische en etnografische literatuur, bijvoorbeeld over de Viking-samenleving, blijkt het belang van de woning als rituele locatie.³⁴ De deur is hierbij een belangrijke plaats: ze is immers de overgang van 'binnen' naar 'buiten' in praktische zin, en ze werd ook zo ervaren in metaforische zin. Het zonet besproken sluiten van ingangen kan ook op die manier begrepen worden. Het belang van de deur als 'overgangplaats' in de Frankische samenleving komt naar voor uit enkele wetteksten. Zo schrijft de *Pactus Legis Salicae* dat, indien iemand een man had vermoord en de compensatie niet kon betalen, hij zijn huis moest binnengaan en met de handen aarde moest verzamelen uit de vier hoeken. Vervolgens moest hij op de deurdrempel gaan staan en met zijn linkerhand de aarde over zijn schouders gooien, op een familielid.³⁵ Het belang van deurpalen komt ook naar voor in de *Lex Ribuaria*. Iemand die onterecht beschuldigd werd van diefstal, moest zweren dat hij het huis en de deurpalen van het huis niet kende.³⁶ Vooral bij de standgreppelgebouwen valt op dat deze zeer zware deurpalen konden hebben. Mag dit kenmerk binnen zo'n ritueel-juridisch kader gezien worden? Of is het toch eerder praktisch, om zwakke punten in de dakconstructie (die deuren nu eenmaal zijn) op te vangen? Beide opties zijn mogelijk, en hoeven elkaar ook niet uit te sluiten. Misschien is het net omwille van hun belangrijke structurele functie dat deurpalen zo'n belangrijke rituele betekenis kregen.

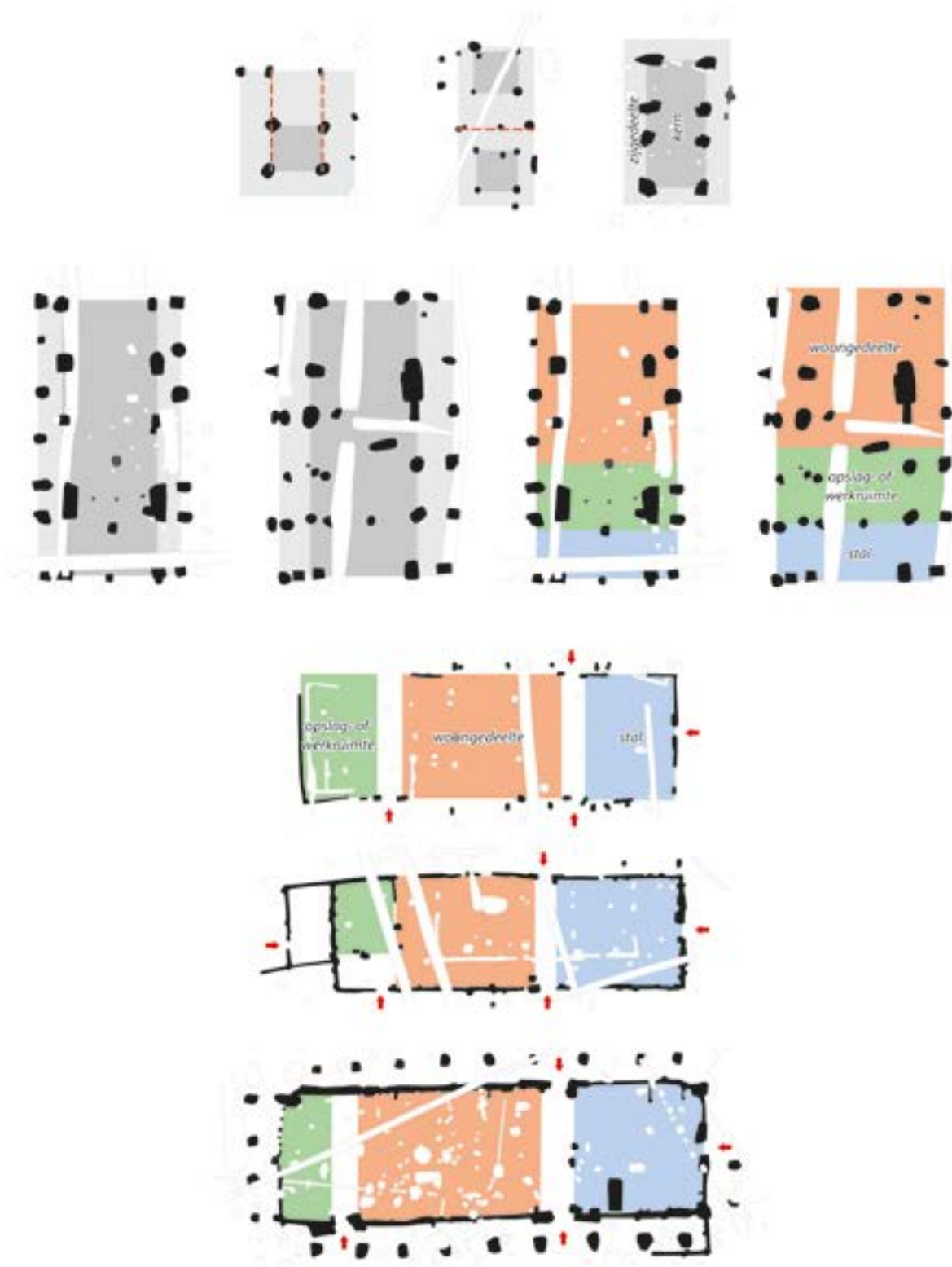
32 W.H. Zimmermann, 'Regelhafte Innengliederung prähistorischer Langhäuser in den Nordseeränderstaaten. Ein Zeugnis enger, langandauernder kultureller Kontakte', *Germania*, 66:2 (1988) 465–488.

33 Hamerow, Early medieval settlements, 14–26; M.F.P. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas. Landschap en bewoning tussen de 3^e en 9^e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek* (Leiden 2011) 113.

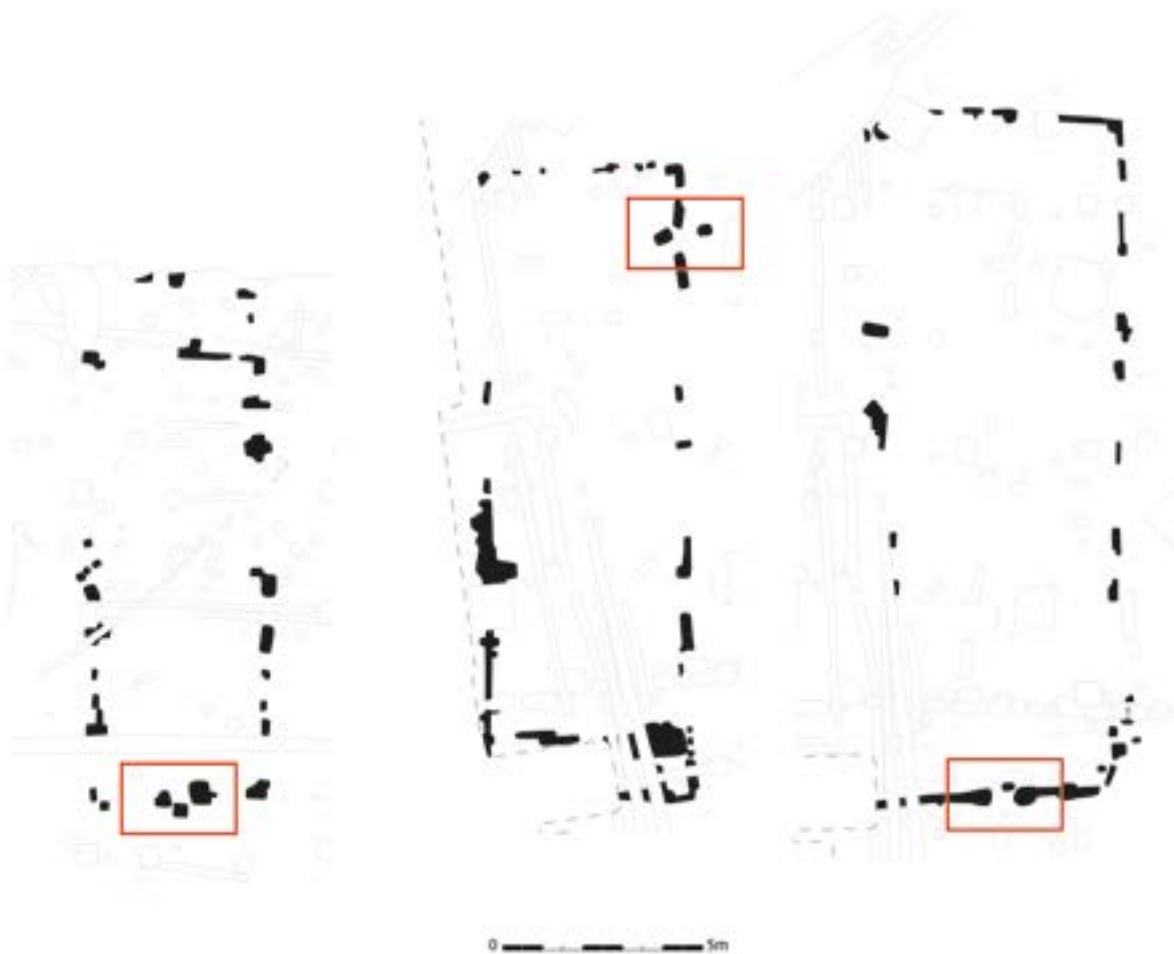
34 M.H. Eriksen, 'Doors to the dead. The power of doorways and thresholds in Viking Age Scandinavia', *Archaeological dialogues*, 20:2 (2013) 187–214.

35 *Pactus Legis Salicae* LVIII. Zie K.F. Drew, *The laws of the salian Franks* (Philadelphia 1991) voor een Engelstalige vertaling.

36 *Lex Ribuaria* XXXVII. Zie Dölling, *Haus und Hof*, 16.

Afb. 7. Verschillende manieren van interne organisatie bij vroegmiddeleeuwse plattegronden. Bovenaan: een onderverdeling in kern (de centrale beuk) en een zijgedeelte (de zijbeuken) bij driebeukige plattegronden. Rode stippellijnen geven mogelijke extra of andere onderverdelingen aan. Midden: bij dezelfde plattegronden van het hallentype, is enerzijds de mogelijkheid van een kern/zijgedeelte indeling weergegeven (links), en anderzijds een longitudinale drieledige indeling met mogelijke functies van de onderscheiden delen. Beide indelingswijzen hoeven elkaar niet uit te sluiten. Onderaan: een drieledige onderverdeling is duidelijk herkenbaar bij de standgreppelarchitectuur, op basis van de locatie van de ingangen. Dankzij vergelijking met omliggende gebieden kunnen functies toegekend worden aan de ruimtes. De plattegronden zijn niet op dezelfde schaal getekend.

Afb. 8. Voorbeelden van dichtgemaakte ingangen bij gebouwen van de standgreppelarchitectuur. Let ook op de zware palen die de ingangen flankeren.

Gevalstudie 2: Grootschalige grachtensystemen en veeteelt

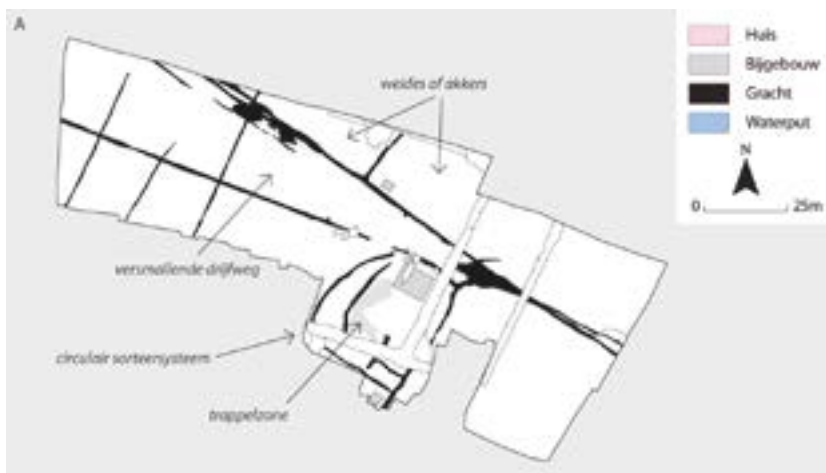
Hierboven werd uiteengezet hoe grachtensystemen vóór de achtste eeuw zo goed als afwezig waren op nederzettingen in noordelijk Francia. Tijdens de achtste en negende eeuw ging het vooral om relatief grootschalige grachtensystemen, terwijl in de tiende eeuw grachten rond individuele erven dominant waren. Een deel van die grootschalige systemen uit de achtste en negende eeuw kan in verband gebracht worden met veeteelt. Deze interpretatie is gebaseerd op hun morfologie, dit op basis van onderzoek uit Engeland en Frankrijk³⁷ en vergelijkingen met moderne veedrijfstructuren uit Noord- en Zuid-Amerika en Australië (afbeeldingen 9 en 10). Meer bepaald zijn de aanwezigheid van drijfwegen, afgesloten weides met ingangen op de hoeken en sorteersystemen concrete aanwijzingen dat er grote groepen vee samengebracht werden. De aanwezigheid van een groot aantal opslagstructuren en/of waterputten geldt als extra argument.

In Engeland en Frankrijk zien onderzoekers de aanwezigheid van dergelijke nederzettingen, die gelijktijdig waren met de voorbeelden uit noordelijk Francia, als een indicatie dat het vee dichtbij de nederzetting gehouden diende te worden. Voorheen graasde het vee tijdens de zomermaanden, of misschien zelfs het hele jaar door, relatief vrij. Een combinatie van factoren kan geleid hebben tot de beslissing om de vrijheid van het vee te beperken.

37 F. Pryor, 'Sheep, stockyards and field systems: Bronze Age livestock populations in the Fenlands of eastern England', *Antiquity*, 70 (1996) 313–324; H. Hamerow, *Rural settlements and society in Anglo-Saxon England* (Oxford 2012) 88–90; M. McKerracher, *Farming transformed in Anglo-Saxon England. Agriculture in the long eighth century* (Oxford 2018) 38–42; I. Catteddu, 'Habitat, structuration de l'espace rural et pratiques agropastorales au premier Moyen Âge', in: A. Dierkens, N. Schroeder en A. Wilkin (red.), *Penser la paysannerie médiévale, un défi impossible?* (Parijs 2017) 335–346.

Het gaat dan bijvoorbeeld om de uitbreiding van akkerland op eerdere weidegronden of de nood aan een grotere omvang en snellere mobilisatie van de ploegteams (dit zijn de runderen die de ploeg trekken) om deze nattere ex-weidegronden op het ideale moment te kunnen ploegen.³⁸ Het gaat dus zeker niet om nederzettingen die enkel gericht waren op veeteelt.

38 Hamerow, *Rural settlements*, 88–90; McKerracher, *Farming transformed*, 38–42.

Afb. 9. De plattegrond van een nederzetting opgegraven te Poperinge (A) kan met zekerheid geïnterpreteerd worden als 'veeteelt-site'. Een versmallende drijfweg leidt in een circulair grachtensysteem, dat op basis van moderne parallellen misschien geduid kan worden als sorteersysteem (vergelijk met B). B: Hypervision Creative / Shutterstock.

Hoewel met zes gekende exemplaren het aantal voorbeelden van dergelijke nederzettingen in noordelijk Francia redelijk laag ligt, kunnen deze sites op basis van hun morfologie wel duidelijk op dezelfde manier geïnterpreteerd worden als hun Engelse en Franse evenknieën. Of dit in noordelijk Francia ook samenhang met een uitbreiding van het akkerland is moeilijker te zeggen, aangezien er nog geen chronologische studies over dit onderwerp beschikbaar zijn. Niettemin passen deze nederzettingen wel in het bredere beeld van een zich uitbreidende en groeiende landbouweconomie vanaf de late zevende eeuw.³⁹

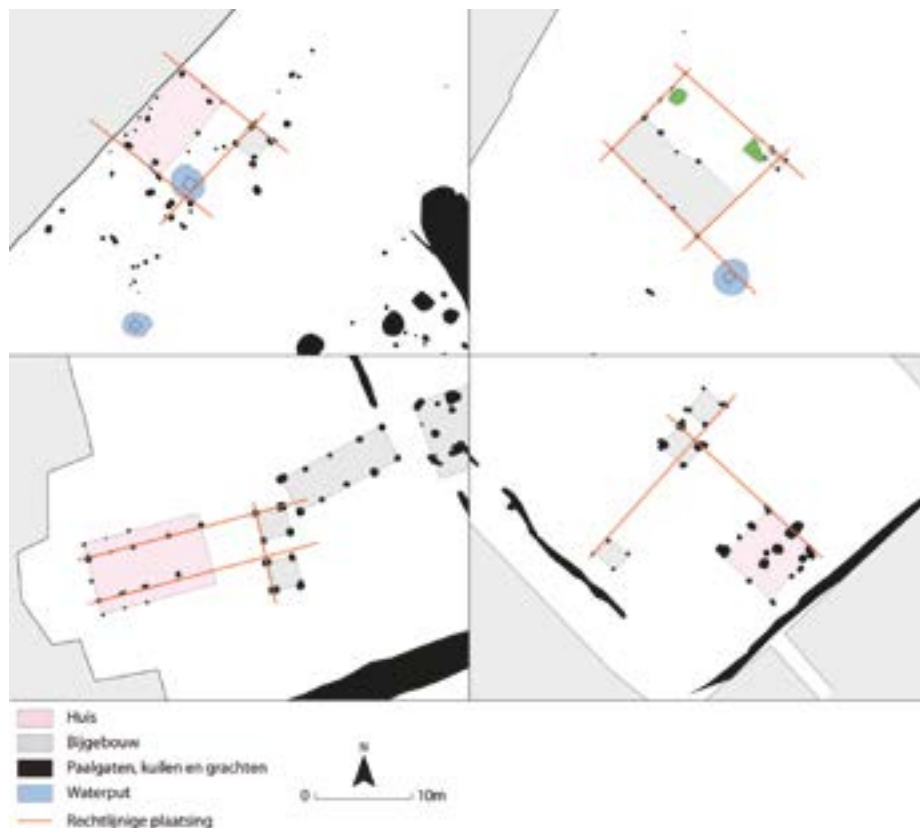
39 I.L. Hansen en C. Wickham (red.), *The long eighth century* (Leiden 2000); Hamerow, *Early medieval settlements*, 191–194.

Afb. 10. Een plattegrond van een nederzetting opgegraven te Ruiselede (A) wijst ook op een 'veeteelt-site'. Een drijfweg, geflankeerd door grachten (vergelijk met B), maakt eerst een chicane (vergelijk met C) vooraleer in een omgracht gebied te leiden. B: Fernando Filmmaker / Shutterstock; C: Hypervision Creative / Shutterstock.

Gevalstudie 3: Organisatie van en rituelen op het erf

Net zoals het huis op een bepaalde manier gebouwd en ingericht moest worden, kunnen er ook voor de inrichting van het erf en de nederzetting bepaalde regels herkend worden. Voorlopig lijkt het vooral te gaan om regels op erfniveau. Drie breed gedeelde principes zijn rechtlijnigheid, centralisatie, en het gebruik van kwartieren. Rechtlijnigheid houdt in dat men structuren parallel, op een lijn, of op een rechte hoek ten opzichte van elkaar plaatste. Dit principe komt niet op alle erven terug, maar kan wel gedurende de vroege middeleeuwen en in de verschillende landschappen vastgesteld worden (afbeelding 11). Centralisatie houdt in dat het erf de plaats is waar (archeologisch vaststelbare) activiteit geconcentreerd werd, en dat het omgeven werd door een archeologisch lege zone. Dit houdt niet in dat het huis centraal in het erf moest liggen, al kan dit wel. Het gebruik van kwartieren, ten slotte, houdt in dat het erf klaarblijkelijk onderverdeeld werd in verschillende zones, op basis van de dwarse en longitudinale assen van het erf (afbeelding 12). Huizen, bijgebouwen en waterputten werden vervolgens uitgelijnd op één of beide assen, en geplaatst in één van de vier kwartieren. Met name de huizen konden ook op een as liggen, of op beide assen – in dit laatste geval lag het huis uiteraard centraal op het erf.

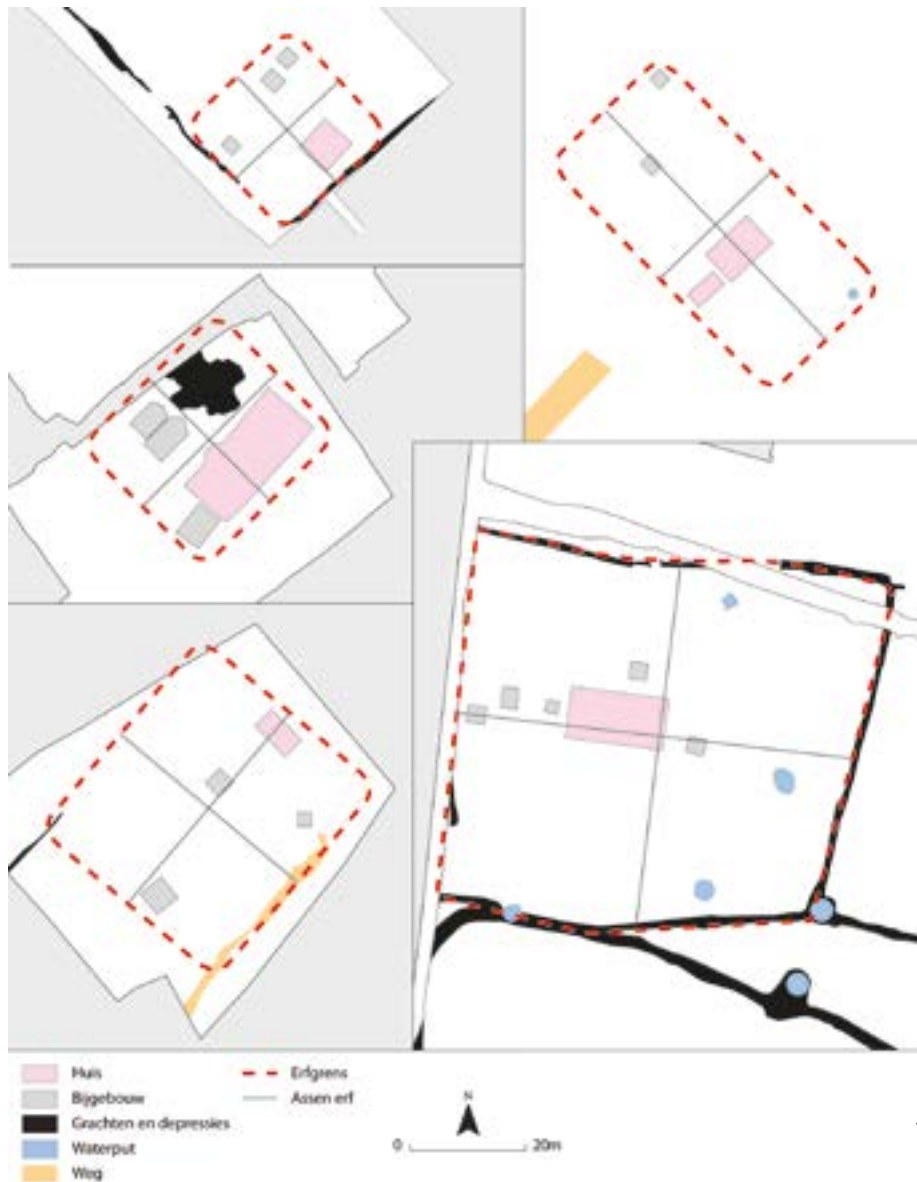

Afb. 11. Voorbeelden van rechtlijnige plaatsing van structuren op enkele vroegmiddeleeuwse erven.

Er waren dus verschillende principes om het erf in te delen en te ordenen, en deze konden samen toegepast worden op eenzelfde erf. Hoewel deze principes breed gedeeld werden, waren ze geen algemeen onderdeel van de sjablonen met betrekking tot de inrichting en organisatie van het erf. De normen met betrekking tot het erf lijken daarenboven ook vrijblijvender geweest te zijn dan die met betrekking tot het huis. Opvallend is ook dat de zesde- tot en met achtste-eeuwse scheidingslijn op vlak van huizentypes, tussen het kustgebied en het binnenland, niet aanwezig is op het vlak van erforganisatie.

Net zoals huizen konden erven en nederzettingen een rituele functie vervullen. Archeologisch wordt dit bijvoorbeeld aangetoond door de aanwezigheid van speciale deposities op specifieke locaties binnen de nederzetting of door de aanwezigheid van begravingen.⁴⁰ Speciale deposities kwamen niet zoveel voor. De meest duidelijke voorbeelden komen uit waterputten. Ze bevatten vaak een combinatie van voorwerpen, zoals dierlijk bot, stenen, aardewerk, en leren schoenen. Elders werd een set ijzeren landbouwwerktuigen, met name een ploegkouter, een haarhamer, een haarijzer, en een zicht (ook wel gekend als pik; een oogstwerktuig gelijkend op een sikkel) in een waterput geplaatst. Meer onduidelijkheid is er over de interpretatie van voorwerpen die worden teruggevonden in 'gewone' kuilen, en over de vondsten van volledige dierenskeletten op nederzettingen. Gaat het in deze gevallen ook om speciale, doelbewuste deposities, of eerder om praktische begravingen en *dumps*? Voorlopig kan nog geen patroon onderscheiden worden. Het duidelijke verband tussen de

40 H. Hamerow, "Special deposits" in Anglo-Saxon Settlements', *Medieval archaeology*, 50:1 (2006) 1–30; C.M. Sofield, 'Thresholds in the lives of settlements: Anglo-Saxon placed deposits made at entrances and "liminal times"', in: S. Semple, C. Orsini en S. Mui (red.), *Life on the edge. Social, political and religious frontiers in early medieval Europe* (Braunschweig 2017) 195–210.

Afb. 12. Voorbeelden van het gebruik van kwartieren om de ruimte op het vroegmiddeleeuwse erf in te delen.

zekere deposities en waterputten kan wijzen op een groot belang van water in de vroegmiddeleeuwse samenleving. Dit wordt enigszins bevestigd door het feit dat er bij baggerwerken in de Schelde aan het begin van de twintigste eeuw een grote hoeveelheid vroegmiddeleeuwse wapens en gereedschap teruggevonden is.⁴¹ Ook de vondst van een speciale depositie buiten een nederzettingcontext nabij de huidige Scheldeloop, die onder andere dierlijk bot, verkoold plantaardig materiaal, wapens en een maalsteenfragment bevatte, wijst in die richting.⁴²

Waar vroeger gedacht werd dat woon- en begravingslocaties in de vroege middeleeuwen strikt van elkaar gescheiden waren, toont recenter onderzoek aan dat er niet zo'n strikt onderscheid was tussen deze plaatsen.⁴³ Niettemin was het gebruik om mensen te begraven in of nabij vroegmiddeleeuwse nederzettingen in noordelijk Francia relatief zeldzaam. In alle gevallen ging het om graven die op basis van de afwezigheid of het kleine

41 A. De Graeve, 'Rivierdeposities in de (vroeg) middeleeuwen. Theoretische benadering van een materiaalstudie op metalen van de UGent', *Terra incognita*, 6 (2015) 45–60.

42 J. Hoorne e.a., 'Gentbrugge, Gentbruggekouter: een vroegmiddeleeuwse kuil met een raadselachtige vulling: pre-christelijk ritueel uit de tijd van de kerstening?', in: M.-A. Bru, P. Steurbaut en G. Vermeiren (red.), *Archeologisch onderzoek in Gent 2020* (Gent 2021) 181–199.

43 É. Peytremann, *Archéologie de l'habitat rural dans le Nord de la France du IVe au XIIe siècle* (Saint-Germain-en-Laye 2003) 302–316; H. Hamerow, 'Communities of the living and the dead. The relationship between Anglo-Saxon settlements and cemeteries, c. 450 - c. 850', in: M. Henig en N. Ramsay (red.), *Intersections. The archaeology and history of christianity in England, 400-1200* (Oxford 2010) 71–76; F. Theuvs, 'Changing settlement patterns, burial grounds and the symbolic construction of ancestors and communities in the late Merovingian Southern Netherlands', in: C. Fabech en J. Ringtved (red.), *Settlement and landscape* (Moesgard 1999) 337–349.

aantal grafgraven tussen de late zevende en tiende eeuw gedateerd worden. Rechtstreekse, zekere dateringen ontbreken echter in alle gevallen. Niettemin zou een dergelijke datering wel passen binnen ontwikkelingen op een hoger regionaal niveau, waarbij begravingen in en nabij nederzettingen vaker voorkwamen vanaf het midden van de zevende eeuw, zowel in Noord-Frankrijk, Engeland, als Zuid-Nederland. Verschillende interpretaties worden vooropgesteld, en het is nog onduidelijk welke in noordelijk Francia toepasbaar zouden kunnen zijn.

Waar vroeger gedacht werd dat woon- en begravingslocaties in de vroege middeleeuwen strikt van elkaar gescheiden waren, toont recenter onderzoek aan dat er niet zo'n strikt onderscheid was tussen deze plaatsen

Conclusies

Deze bijdrage beschreef enkele aspecten van het archeologisch onderzoek naar vroegmiddeleeuwse nederzettingen en huizen. Dergelijk onderzoek kan heel wat informatie verschaffen over het dagelijks leven van de rurale gemeenschappen die deze nederzettingen en huizen bouwden en bewoonden. In de eerste plaats gaat het dan vooral om de gemeenschappelijk gedeelde kaders van onbewuste normen en principes die, geworteld in het dagelijks handelen, vorm geven aan deze elementen van de materiële cultuur.

De verschillende gebouw- en nederzettingstypes werden gedefinieerd en chronologisch en geografisch geduid. Interessanter is dat we via deze types meer inzicht verkrijgen in de sociale, economische, en culturele structuren waarin deze plaatsen ingebed zijn. In dit artikel werd bijvoorbeeld toegelicht hoe huizen een uitdrukking kunnen zijn van groepsidentiteit, en hoe plattegronden elementen bevatten die toelaten hun planningsproces deels te ontrafelen. De indeling van huizen, net als bepaalde constructie-elementen, kan ook meer inzicht verschaffen in hoe huizen bewoond en ervaren werden. Aangezien er op dit vlak niet al te veel informatie beschikbaar is voor noordelijk Francia, is vergelijking met andere regio's en het gebruik van historische bronnen heel waardevol.

Het verschijnen van grachtensystemen in rurale nederzettingen vanaf de achtste eeuw is in lijn met ontwikkelingen in heel West-Europa. Een deel van deze systemen is in verband te brengen met de nood om kuddes vee gecontroleerd te verzamelen. Hoewel de exacte motieven hiervoor nog onduidelijk zijn, past dit wel in het kader van een groeiende landbouweconomie. Verder onderzoek naar deze interessante nederzettingen is noodzakelijk om hun functies en context beter te begrijpen. Ten slotte zagen we ook hoe er gedeelde principes bestonden over de manier waarop erven ingericht konden worden. Ook al werden deze principes niet overal en niet altijd op dezelfde manier toegepast, toch wijzen ze opnieuw op de aanwezigheid van gedeelde referentiekaders.

Bovenal wijzen deze zaken op de sociale, economische en culturele complexiteit en technische kunde van de vroegmiddeleeuwse rurale gemeenschappen in noordelijk Francia. Vroeger was de idee dat vroegmiddeleeuwse boeren gebukt gingen onder het klimaat, een beperkte technologische kennis en de elite wijdverspreid. Recenter

onderzoek maakt duidelijk dat deze visie onrecht doet aan de mate van zelfbeschikking, zelfexpressie en aanpassingsvermogen die deze gemeenschappen aan de dag legden.

Dit onderzoek richtte zich vooral op de regionale schaal. Toekomstige kenniswinst ligt in het koppelen van deze informatie aan andere aspecten van de vroegmiddeleeuwse samenleving. Op die manier zal de bredere context waarin deze nederzettingen bestonden, duidelijk worden. Het lokale niveau is in deze essentieel. Verschillende onderzoeksmethodes kunnen hierbij toegepast worden. Het gaat dan bijvoorbeeld om archeologische veldkartering, die toelaat gekende nederzettingen in een breder chronologisch en landschappelijk kader te plaatsen. Historisch, cartografisch en toponymisch onderzoek kan daarnaast meer inzicht bieden in de lokale ontwikkeling van het landschap en haar organisatie, in de relatie tussen verdwenen nederzettingen en de huidige bewoning, in de sociale en economische organisatie van de gemeenschap, enzovoort. Archeologie en geschiedenis mogen, zeker wat betreft de middeleeuwen en de jongere periodes, niet los van elkaar gezien worden.

Beredeneerde bibliografie

Het archeologisch onderzoek naar de vroege middeleeuwen is de laatste 30 jaar enorm vooruitgegaan, zowel op het vlak van de datasets als op het vlak van de interpretatieve kaders. Dit maakt dat veel werken die dateren vóór 1990 in zekere zin achterhaald zijn. Een brede en hoofdzakelijk historiografische, maar zeer waardevolle introductie tot de vroegmiddeleeuwse samenleving, met beredeneerde bibliografieën per onderwerp, is M. Innes, *Introduction to early medieval western Europe, 300–900. The sword, the plough and the book* (Londen en New York 2007). Een essentiële inleiding op de economische en sociale aspecten van de vroegmiddeleeuwse rurale samenleving is J.P. Devroey, *Économie rurale et société dans l'Europe franque (VIe–IXe siècles)* (Parijs 2003). Een heel belangrijk werk is C. Wickham, *Framing the Early Middle Ages. Europe and the Mediterranean 400–800* (Oxford 2005). Wickham schetst niet alleen veel oude debatten; op basis van historische en archeologische data (waarbij deze laatste ondertussen enigszins verouderd zijn, hoewel de grote lijnen nog stand houden) poneert hij ook veel nieuwe stellingen over de overgang naar de vroege middeleeuwen en de Merovingische periode, die nog steeds veel debat inspireren.

Essentiële archeologische werken over de vroegmiddeleeuwse rurale samenleving zijn H. Hamerow, *Early medieval settlements. The archaeology of rural communities in north-west Europe, 400–900* (Oxford 2002), dat zich vooral richt op Engeland, Nederland, Noord-Duitsland en Scandinavië; en C. Loveluck, *Northwest Europe in the early middle ages, c. AD 600–1150. A comparative archaeology* (Cambridge 2013), dat handelt over Frankrijk, de Lage Landen en Engeland. Recent verscheen een nieuw en langverwacht overzichtswerk op Europees niveau dat zich toespitst op de Merovingische periode, met historiografische en archeologische bijdrages: B. Effros en I. Moreira, *The Oxford handbook of the Merovingian world* (Oxford 2020). Vooral de hoofdstukken van D. Tys, É. Peytremann en F. Theuws zijn relevant voor de archeologische studie van de rurale samenleving.

Voor België en westelijk Vlaanderen in het bijzonder is het bilan eerder mager te noemen wat betreft overzichtsstudies over vroegmiddeleeuwse rurale nederzettingen. Zie voor een onderzoeksgeschiedenis in brede lijnen: E. Deschepper en W. De Clercq, 'Out of the darkness, into the light. A review of archaeological research on early medieval rural settlement in northern Francia', *The medieval Low Countries* (in druk). Een ondertussen ietwat verouderd maar zeker nog bruikbaar startpunt is een stand van zaken opgemaakt in 2008 door het agentschap Onroerend Erfgoed: R. Annaert, K. De Groote en Y. Hollevoet, *Onderzoeksbilans archeologie in Vlaanderen. Versie 1, 29/10/2008: Vroege en volle middeleeuwen*, Brussel (2008). Een samenvatting van het essentiële werk dat Yann Hollevoet en Bieke Hillewaert verrichtten in het gebied tussen Brugge en Oudenburg is te vinden in het recent heruitgegeven overzichtswerk over de geschiedenis van het Brugse ommeland, en geeft ook alle nodige verwijzingen naar de literatuur: B. Hillewaert en M. Ryckaert (eds.), *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge. Tweede, herziene en uitgebreide uitgave* (Brugge 2019). Naast de regio tussen Brugge en Oudenburg is ook de kustvlakte al beter onderzocht vanuit archeologisch perspectief, dit steeds ingepast in een bredere interdisciplinaire methodologie. Het moderne archeologische onderzoek naar de vroegmiddeleeuwse kustvlakte start met het artikel van A. Eryvncx e.a., 'Human occupation because of a regression, or the cause of a transgression? A critical review of the interaction between geological events and human occupation in the Belgian coastal plain during the first millennium AD', *Probleme der Küstenforschung im*

südlichen Nordseegebiet, 26 (1999), 91–121. Overzichten van de huidige stand van zaken, met verwijzing naar de literatuur, zijn te vinden in P. Deckers, 'De vroegmiddeleeuwse bewoning van de Vlaamse kustvlakte: van kustmoeras tot cultuurlandschap', *West-Vlaamse Archaeologica*, 25 (2015) 37–59; en D. Tys, 'The medieval embankment of coastal Flanders in context', in: G. Borger e.a. (red.), *Landscapes or seascapes? The history of the coastal environment in the North Sea area reconsidered* (Turnhout 2013) 199–239. Een eerste regionaal overzicht van de vroegmiddeleeuwse bouwtradities is W. De Clercq, 'De houten boerderijbouw in het noordelijk deel van het graafschap Vlaanderen. Een cultureel-biografische verkenning in bouwtradities (ca. 500-1500 n. Chr.)', in: K. De Groote en A. Eryvynck (red.), *Gentse geschiedenissen ofte, nieuwe historiën uit de oudheid der stad en illustere plaatsen omtrent Gent* (Gent 2017) 45–66.

Basisrapportages van uitgevoerd archeologisch onderzoek zijn online te raadplegen via de reeks 'Rapportage Onroerend Erfgoed Vlaanderen' van het Agentschap Onroerend Erfgoed: <https://oar.onroenderfgoed.be/reeks/ROEV>. De eindverslagen van archeologisch onderzoek uitgevoerd sinds 2016 zijn te vinden via <https://loket.onroenderfgoed.be/archeologie/rapporten/eindverslagen>.

Referenties naar archeologisch basisonderzoek

Verschillende figuren tonen plattegronden van individuele gebouwen en van nederzettingen. Hier wordt per figuur verwezen naar de basisrapportages van het archeologisch onderzoek. De meeste van deze rapporten zijn onuitgegeven en kunnen geraadpleegd worden via het Agentschap Onroerend Erfgoed (zie Beredeneerde bibliografie).

Figuur 4

Lemberge – Burgemeester Maenhautstraat

F. Beke en A. C. van den Dorpel, *Begravingen uit de bronstijd, een grafveld uit de Romeinse periode en vroegmiddeleeuwse bewoning. Archeologische opgraving te Lemberge (Merelbeke) 'Burgemeester Maenhautstraat'*, Ruben Willaert Rapport 101 (Brugge 2017).

Sint-Denijs-Westrem – The Loop

J. Hoorn e.a., *Vroegmiddeleeuws Maalte onder The Loop. Een nieuwe blik op het grootschalig archeologisch onderzoek van de 7de- tot de 9de-eeuwse nederzetting in Sint-Denijs-Westrem (Gent, Oost-Vlaanderen)*, SYNTAR 3 (Brussel 2021).

Merendree – Molenkouterslag

D. Vanhee, *Archeologisch (voor-)onderzoek Nevele – Merendree Molenkouterslag Nev-ODJ-04*, KLAD-Rapport 4 (s.l. 2007).

Ronse – De Stadstuin

R. Pede e.a., *Ronse De Stadstuin. Archeologisch onderzoek*, SOLVA Archeologie-Rapport 20 (Erpe-Mere 2015).

Sint-Andries – Kosterijstraat

B. Hillewaert en Y. Hollevoet, 'Andermaal Romeins en vroegmiddeleeuws langs de Zandstraat te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen)', *Relicta*, 1 (2006) 121–140.

Roksem – Hoge Dijken I

Y. Hollevoet, 'Een vroeg-middeleeuwse nederzetting aan de Hoge Dijken te Roksem (gem. Oudenburg)', *Archeologie in Vlaanderen*, 1 (1991) 181–196.

Sint-Andries – Molendorp

Y. Hollevoet, 'Romeinse off site-fenomenen en vroegmiddeleeuwse nederzettingssporen in de verkaveling Molendorp te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen)', *Archeologie in Vlaanderen*, 7 (2003) 65–82.

Figuur 5

Sint-Denijs-Westrem – The Loop

Cf. hierboven.

Sint-Andries – Refuge

Y. Hollevoet en B. Hillewaert, 'Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis Refuge te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen', *Archeologie in Vlaanderen*, 6 (2002) 191–207.

Oostakker – Wolfputstraat/Muizelstraat

J. Bruggeman, B. Cléda en N. Reyns, *Archeologische opgraving Oostakker Muizelstraat-Wolfputstraat*, Rapporten All-Archeo bvba 175 (Temse 2017).

Roksem – Hoge Dijken I

Cf. hierboven.

Sint-Andries – Kosterijstraat
Cf. hierboven.

Figuur 6

Sint-Andries – Kosterijstraat
Cf. hierboven.

Figuur 7

Poperinge – 't Appelgoedje

B. Mestdagh, *Archeologische opgraving Poperinge 't Appelgoedje (prov. West-Vlaanderen). Basisrapport*, Monument Vandekerckhove Afdeling Archeologie Rapport 2016/22 (Ingelmunster 2016).

Figuur 8

Ruiselede – Bundingstraat

M. Mostert, *Wonen, leven en begraven langs een weg. Sporen van bewoning, begraving en landgebruik uit de bronstijd, Romeinse tijd, middeleeuwen en nieuwe tijd*, BAAC rapport A-14.0123 ('s Hertogenbosch 2018).

Figuur 9

Sint-Denijs-Westrem – The Loop

Cf. hierboven.

Erembodegem – Zuid IV Fase 1 Zone 3

Ongepubliceerde site, SOLVA.

Loon-Plage – ZAC de la Grande Vacquerie

S. Desoutter, Loon-Plage, *“Les jardins de la Faisanderie”*. Hauts-de-France, Loon-Plage, ZAC de la Grande Vacquerie, *“Les jardins de la Faisanderie”, rue François Mitterand. Rapport de Fouille* (Amiens 2016).

Figuur 10

Erembodegem – Zuid IV Fase 1 Zone 3

Cf. hierboven.

Merendree – Merendreedorp

A. De Logi en S. Van Cauwenbergh, *Archeologisch onderzoek Nevele – Merendreedorp. 4 mei tot 25 juni 2010*, KLAD-Rapport 20 (Aalter 2010).

Zwevegem – Losschaert

R. Bakx en S. Hertoghs, *Wonen, werken, vechten en rouwen langs de Pluimtebeek. Grootschalig archeologisch onderzoek ter hoogte van De Pluim te Zwevegem*, BAAC Vlaanderen Rapport 1696 (Bassevelde 2021).

Ruien – Rosalinde

A. Verbrugge e.a., *Ruien Rosalinde archeologisch onderzoek*, SOLVA Archeologie-Rapport 26 (Vlierzele 2021).

Sint-Andries – Refuge

Cf. hierboven.

Biografie

Ewoud Deschepper (*1994) studeerde archeologie aan de Universiteit Gent. Hij werkte een jaar als archeoloog bij de intercommunale SOLVA en startte in 2017 zijn FWO-gefinancierd doctoraatsonderzoek getiteld 'Early medieval farming communities in northern Francia. Rural settlement, domestic space and material culture from Clovis to the Counts of Flanders' aan de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent (beursnummer FWO17/ASP/023). Dit onderzoek focust op de karakterisering en analyse van vroegmiddeleeuwse rurale bewoning en rurale architectuur in het bijzonder.

51

Anden cathelen te voornomde
Stafgump konink de. Goerde
Sijneren in ygeest by Sij
Gevindt ind. ygeest Gemaet
Vrede ygeest. Sijner degen
Stede jude manns nasoyg

Q ist jude vromtes die gubest
Sijneren in dize tece tafceekind
in mitalo rindel uwe vnde in
Stede hie ygeest te sone sin. — 211/22

Leen jude rinder te yfentse
Diet in kede methe verpulle
in buerart in dindfor met teede
motalo dindfor caudeadit vnde
keeste met in wee kist seke
Drie lare hie dabbaltz sine
groen rinstent met te code
in Sgabbece tafce in stalle
buurk in roelp met in bodde
methe verpulle in kede merke
in cupy hie saldygece tece
verpulle ygeestvint in pua
cuceadit in bodde roel in
Stede in vander in ombe
in luyge tece in dize kender
vnde in Sijnges hie — 211/22

Leen jude Cuertan in hie fopra

Wonen en werken in zestiende- eeuws Brugge

Julie De Groot

Inleiding

In 1551 voltooide de Brugse schilder Pieter Pourbus het portret van Jacquemyne Buuck en haar echtgenoot Jan van Eyewerve.¹ Het portret bestaat uit twee afzonderlijke maar toch bij elkaar horende pedanten, één voor elke echtgenoot. Het echtpaar wordt geënceneerd alsof ze in een kamer in hun woning aan de Vlamingstraat in Brugge staan, recht tegenover de Vlamingbrug, een plaats van grote commerciële activiteit aangezien veel schepen onder de brug door moesten om de Waterhalle te bereiken waar ze werden gelost.² De sociale status van het paar blijkt vooral uit hun kleding die gemaakt was van dure stoffen en een nog duurdere afwerking, maar hun economische status, burgerschap en Jans band met de wijnhandel worden vooral expliciet gemaakt door de vergezichten (*vistas*) in de raampjes achter hen.

Het raam of doorkijkje achter Jan biedt zicht op de stadskraan, de Kraanplaats en de Vlamingbrug, allemaal belangrijke handelscentra in het zestiende-eeuwse Brugge. Het raam achter zijn echtgenote Jacquemyne toont (waarschijnlijk) een fragment van de toren van de Sint-Janskapel en een groot huis genaamd 'de Haene' met een duidelijk herkenbare winkel op de begane grond. Beide scènes vertegenwoordigen belangrijke onderdelen van het commerciële netwerk van de stad: groothandel (en handel in het algemeen) en kleinschalige detailhandel. Indirect illustreert het schilderij dus een interessante dualiteit tussen de wereld van de handel en de wereld van de *retail* die hier verbonden wordt met permanente winkels. Maar daarnaast dringt een andere belangrijke vraag zich op. Door de connectie tussen het interieur waarin Jan en Jacquemyne geschilderd staan en de scènes buiten op de achtergrond, zinspeelt het schilderij meteen op een tweede dualiteit, in dit geval tussen de vermeende publieke wereld van de handel en het meer private karakter van de huiselijke ruimte.

De winkel in het huis 'de Haene' bevindt zich op de begane grond van een huis met meerdere verdiepingen. In hoeverre sloot de winkel dan aan op de rest van dat huis? Het huis bevatte naar alle waarschijnlijkheid immers ook andere ruimtes dan alleen de winkel. Dus hoe verhielden commerciële en/of productieruimtes zoals winkels maar ook ateliers zich tot de meer

Dit artikel is gebaseerd op het hoofdstuk 'Connecting the house to the street? The Shop and Workshop' in mijn boek 'At Home in Renaissance Bruges' dat in april 2022 zal uitgegeven worden bij Leuven University Press.

- 1 Paul Huvenne, *Pieter Pourbus, Meester-Schilder 1524-1584* (Brugge: 1984) 211–215; Anne Van Oosterwijk (red.), *Vergeeten Meesters. Pieter Pourbus en de Brugse schilderkunst van 1525 tot 1625* (Brugge: 2017) 194–197.
- 2 A. Vandewalle en K. Van Damme (reds.), *Hanzekooplui en Medicbankiers: Brugge, wisselmarkt van Europese culturen* (Oostkamp: 2002).

Dubbelportret van de hand van Pieter Pourbus en detail van winkel.

huiselijke woonruimtes in dezelfde woning?³ Werd de materiële cultuur van het huis bewust in de winkel gebracht (voorwerpen zoals schilderijen, beeldjes, of textiel, stoelen, tafels, kussens,...) en actief ingezet om klanten aan te trekken?⁴ Of was er een duidelijke (materiële) scheiding tussen werken en wonen? De informatie die we kunnen terugvinden in de Brugse boedelinventarissen werpen een interessant licht op deze vragen.

Naar de bron: boedelinventarissen

Hoe kan je de woon- en werkcultuur van verkopers en ambachtslieden in zestiende-eeuws Brugge bestuderen aan de hand van geschreven boedelinventarissen? De vraag lijkt eenvoudig, maar weinig dingen zijn uitdagender dan het reconstrueren van een zestiende-eeuwse huiselijke realiteit uit geschreven historische documenten. Historici die de materiële cultuur in het verleden bestuderen, beschouwen (en gebruiken) deze documenten immers nog te vaak als bijna 'willekeurige' opsommingen van voorwerpen die gevonden werden in de huizen van stedelingen wier bezittingen werden geïnventariseerd na overlijden. Dit heeft in de eerste plaats te maken met het feit dat vooral de studie van consumptiegebruik en niet van de materiële cultuur lange tijd onbetwist heerste waardoor deze bronnen vooral gebruikt werden om te zoeken naar consumptievoorkeuren en veranderende consumptiepatronen.⁵ Maar daarnaast hebben historici – net als kunsthistorici – ook steeds een erg ambivalente houding aangenomen ten aanzien van de kwaliteit van de informatie in historische documenten zoals boedelinventarissen. Onderzoekers zoals Lena Orlin bestempelden inventarissen zelfs als 'works of fiction', simpelweg omdat deze documenten geen exacte weerspiegeling zijn van het dagdagelijkse leven: sommige goederen ontbraken vaak in de opsomming (vooral objecten van lage waarde) en soms werden ook hele kamers niet meegenomen in de inventarisatie omdat er daar bijvoorbeeld geen objecten te registreren vielen.⁶ Beïnvloed door dergelijke en soortgelijke opvattingen zijn (cultuur)historici lange tijd nogal pessimistisch gebleven over de gebruikswaarde van inventarissen bij het in kaart brengen van het dagelijks leven van laatmiddeleeuwse en vroegmoderne huishoudens. Bijgevolg hebben ze nauwelijks de mogelijkheden onderzocht om deze bronnen te beschouwen als net onthullend over de dagelijkse

3 David Clark, 'The Shop within?: An Analysis of the Architectural Evidence for Medieval Shops', *Architectural History*, 43 (2000) 58–87.

4 Ilja Van Damme, *Antwerpse klanten en kleinhandelaars tussen continuïteit en vernieuwing ca. 1648 - ca. 1748*, Onuitgegeven doctoraatsthesis (Antwerpen: 2006) 199.

5 Giorgio Riello, 'Things that shape history: material culture and historical narratives', in: Karen Harvey (red.), *History and Material Culture: A Student's Guide to Approaching Alternative Sources* (Abingdon, 2009) 24–46; Giorgio Riello, 'Things seen and unseen. The Material Culture of Early Modern Inventories and their Representation of Domestic Interiors', in: Paula Findlen (red.), *Early Modern Things. Objects and their Histories, 1500–1800* (London 2015) 125–150.

6 Lena Cowen Orlin, 'Fictions of the Early Modern English Probate Inventory', in: Henry S. Turner, (red.), *The Culture of Capital: Property, Cities and Knowledge in Early Modern England* (Basingstoke: 2002) 53.

praktijk in steden als Brugge; zoals de verhouding tussen de publieke en de meer private ruimte, tussen werken en wonen.⁷ We beargumenteren in dit artikel dat het potentieel van boedelinventarissen echter enorm is, maar jammer genoeg vaak nog te weinig ontgonnen. De aandacht in dit artikel gaat naar interacties tussen objecten, ruimtes en mensen als revelerend voor achterliggende culturele en sociale processen. We zoomen in op de (werk)winkel als ruimte (en fysisch deel van het woonhuis) en bevragen de interactie tussen de woon- en werkruimtes in de stedelijke woning van verkopers en ambachtslieden. De focus ligt hierbij op het rijke corpus boedelinventarissen dat ooit opgesteld werd in de periode tussen 1500–1600 en nu bewaard wordt in het Stadsarchief en het Rijksarchief te Brugge.

Shopper in zestiende-eeuws Brugge

Shopping of winkelen – en dus ook indirect het bestaan van winkels in de moderne betekenis van het woord – werd lange tijd beschouwd als iets dat in de negentiende eeuw ontstond, dus iets dat in een laatmiddeleeuwse stedelijke context nog niet bestond.⁸ Het baanbrekende boek van Evelyn Welch, *Shopping in the Renaissance*, was een van de eerste werken die een nieuw debat op gang bracht door overtuigend bewijs te leveren dat de winkel en het winkelen als activiteit ‘reeds’ bestond in het Italië van de Renaissance. Niettemin waarschuwde de auteur ook meteen dat er zeker geen sprake was van een lineaire evolutie. In het hoofdstuk over markten en winkels citeert Welch de woorden van de Italiaanse theoreticus Leon Battista Alberti die in zijn verhandeling over architectuur uit 1471 zijn ideale versie van de *bottega* of winkel beschreef en daarmee meteen ook het belang van de inrichting van deze ruimte aangaf. In het licht van Alberti’s principe van de hiërarchie van ruimtes, betekent dit dat de winkel volgens hem de uiterlijke vertolking was van de respectabiliteit en (professionele) status van de winkeleigenaar/ambachtsman. Meer nog dan zijn (anders volgens Alberti luxueus ingerichte) eetkamer.⁹

De bouw van grotere permanente winkels – in tegenstelling tot tijdelijke houten toonbanken of semipermanente kleinere winkels – werd mogelijk gemaakt dankzij de toenemende verstening van huizen in veel steden in de veertiende en vijftiende eeuw en een steeds grotere kennis van de stabiliteit van gebouwde constructies. Bakstenen gevelconstructies lieten grotere raamopeningen toe, waardoor winkels op de begane grond niet alleen beter toegankelijk werden voor klanten, maar ook de ambachtslieden zelf meer konden profiteren van het binnenvallende daglicht.¹⁰ Winkeliers (verkopers en ambachtslieden) promootten zichzelf en hun koopwaar in de eerste plaats met uithangborden die hun vaardigheden en professionaliteit representeerden in het straatbeeld. Naast de kleurrijke en grote uithangborden met namen en symbolen werden ook zogenaamde *voorwinkels* of buitendisplays van goederen, kleurrijke etalages en toonbanken gebruikt om de aandacht van voorbijgangers te trekken. Maar ook de presentatie van de producten in de winkel werd steeds belangrijker. Door de kwaliteit van de tentoongestelde producten te waarborgen en die ook te tonen, werden belangrijke waarden binnen het ambachtswezen zoals zichtbaarheid, integriteit, productkwaliteit en transparantie te allen tijde gerespecteerd.¹¹ Zo bevatte de winkel van Bruggeling en hoedenmaker Silvester Van Pamele niet alleen het gereedschap van het ambacht van de hoedenmakers en enkele afgewerkte hoeden, maar ook enkele mallen voor hoeden die – volgens zijn inventaris – buiten aan de winkeldeur hingen. In de zestiende eeuw zien we verschillende types van winkels, afhankelijk van waar de productie van de goederen plaatsvond. Soms werden producten ter plaatse

7 Julie De Groot, ‘Uncovering Daily Life in the Archive? Framing Domestic Culture in Sixteenth-Century Bruges Inventories.’, in: Katherine Anne Wilson and Leah Clark (reds.), *The Mobility of Objects Across Boundaries 1000-1700* (Liverpool: 2022).

8 Evelyn Welch, *Shopping in the Renaissance. Consumer Cultures in Italy, 1400-1600* (New Haven/London: 2005) 4–5.

9 Leon B. Alberti, *De Re Aedificatoria: On the Art of Building in Ten Books*, vertaling door. J. Rykwert, N. Leach en R. Tavernor, (Cambridge: 1988) 152. Zie ook Welch, *Shopping*, 125.

10 Derek Keene, ‘Sites of desire: shops, selds and wardrobes in London and other English cities, 1100-1550.’, in: Bruno Blondé, Peter Stabel, Jon Stobart en Ilya Van Damme (reds.), *Buyers and sellers. Retail circuits and practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout: 2006) 131–132.

11 Peter Stabel, ‘From the Market to the Shop. Retail and Urban Space in Late Medieval Bruges’, in: Blondé, Bruno et.al. (reds.), *Buyers and Sellers. Retail Circuits and Practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout: 2006) 93; Bert De Munck, ‘Guilds, Product Quality and Intrinsic Value. Towards a History of Conventions?’, *Historical Social Research, Special Issue: Conventions and Institutions from a Historical Perspective*, 36, 4 (2011)113.

gemaakt of gebeurde(n) er de laatste stap(pen) in het productieproces en werden de goederen verkocht door de ambachtsman die tevens winkelier was, al dan niet in dezelfde ruimte. Maar evengoed werden goederen elders gemaakt en alleen verkocht in de winkels van bijvoorbeeld *meerseniërs* en kruideniërs, maar ook bijvoorbeeld vis- en kaasverkopers. Hoewel de invulling van de commerciële/productieruimte vaak afhankelijk was van het type ambacht en van de producten die er verkocht en/of vervaardigd werden, kunnen er toch een aantal algemene tendensen worden onderscheiden. In wat volgt bespreken we eerst een aantal winkels van winkeliers, daarna van ambachtslieden die zowel verkopers als producenten waren en komen tot we slot tot een aantal algemene vaststellingen over de connectie tussen werken en wonen.

De (werk)winkel als aparte ruimte binnen het woonhuis

De verkoopruimte in een huis werd in de meeste gevallen met een eigen label aangeduid in de boedelinventaris. De winkel van Brugs *meerseniëer* Luc Van Slingelande¹², bijvoorbeeld, werd in zijn boedelinventaris ‘*t winkelken*’ genoemd en bevond zich aan de voorzijde van het huis, naast een kamertje dat een soort annex van dat *winkelken* lijkt te zijn geweest. In de winkel zelf vond men kuipjes met boter, een kist met wat linnen en een niet nader gespecificeerde hoeveelheid hout. De winkels van collega-*meerseniëer*/kruideniërs Rubrecht Hanevil¹³ en Pieter van Steenkiste¹⁴ situeerden zich daarentegen ook aan de voorzijde van hun huis, maar naast wol en garen werden er ook specerijen, exotisch fruit en suiker verkocht. Informatie over de kwaliteit en de waarde van de goederen werd op een bijzondere manier duidelijk gemaakt. Alle goederen die de kruideniërs en *meerseniërs* verkochten, werden uitgesteld in vaten, manden, dozen en kuipen. Hoe zeldzamer en duurder de goederen waren, hoe kleiner de containers (en hoe kleiner de hoeveelheid) waarin de goederen aan de klant werden getoond. In de winkel van Rubrecht Hanevil, die grotere hoeveelheden wol en katoengaren en allerlei exotische (en geïmporteerde) vruchten, noten en specerijen verkocht, zijn deze verschillen in uitstalling zeer duidelijk. Pruimen, aalbessen, amandelen, kappertjes en olijven werden tentoongesteld in grotere kuipen en vaten, terwijl de duurder specerijen zoals kaneel, saffraan, mastiek en foelie aan klanten werden getoond in kleinere dozen en dus in kleinere hoeveelheden. De beperkte hoeveelheid specerijen die te koop werd aangeboden, zou kunnen worden verklaard door de relatief hoge prijzen die de kruideniëer zelf aan zijn leverancier moest betalen. Evelyn Welch concludeerde ook voor de Italiaanse kruideniërs en apothekers in Firenze dat grote kapitaalinvesteringen in de winkelvoorraden deze ruimtes meer tot schatkisten maakten dan plekken om klanten vrij te laten kijken en proeven.¹⁵

Daarnaast waren er ook andere strategieën in het spel. De resterende voorraad van de specerijen werd namelijk bewaard in een speciale ‘*cruutcamere*’ in de kelder van Hanevil. Hoewel we niet met zekerheid kunnen zeggen hoe deze ‘*cruutcamere*’ er uitzag, blijkt uit de inventaris dat er meerdere zakjes (verschillende kwaliteiten en soorten) gember, peper, zout, kruidnagel en anijs in bewaard werden. Dus niet alleen werden bepaalde hoeveelheden specerijen elders opgeslagen en bewaard, een deel van de specerijen in deze ‘*cruutcamere*’ werd (visueel) helemaal niet te koop aangeboden in de winkel. Zo beperkte Hanevil tot op zekere hoogte de toegang tot zijn winkel (en zijn goederen), had hij controle over wat er getoond werd en kon hij contact met potentiële kopers aanmoedigen. Behalve de kleine hoeveelheid kruiden die hij in zijn kelder bewaarde, waren

12 RAB, Proosdij van Sint-Donaes, Wettelijke Passeringen, reg. 1294, 1480.

13 SAB, Klerken van de Vierschaar, J. Dingne, 1563.

14 SAB, Klerken van de Vierschaar, Beernaerts, book 47, 1530.

15 Welch, *Shopping*, 147.

alle andere goederen in de winkel te zien. Dit was belangrijk, ook voor verkopers die hun producten niet zelf vervaardigden, want elk lid van een ambachtsgilde moest er voor zorgen dat de kwaliteit van de aangeboden goederen gegarandeerd werd. Veel ambachtsstatuten drongen er daarom op aan dat niet alleen de productie maar ook de verkoop onder het oog van het publiek zou plaatsvinden (=transparantie) zodat de kwaliteit gewaarborgd bleef en om controle door het ambacht te vergemakkelijken. In de huizen van de kleinhandelaars in het door ons onderzochte sample konden we daarom geen spoor van voorraad of handelswaar elders in het huis vinden, behalve de eerder genoemde *cruutcamere* in de kelder van Hanevil. Maar zelfs in het laatste geval werden de specerijen opgeslagen in een gesloten geheel dat los stond van de andere voorwerpen in diezelfde kelder. Er was dus geen risico dat de specerijen zouden worden aangetast of vermengd met andere niet-verkoopbare waren. Alle andere kamers in de huizen van Hanevil, Van Steenkiste en Van Slingelande waren ingericht als woonkamers met bedden, stoelen, tafels, kook- en eetgerei, haardgerei, kleding en accessoires, maar zonder voorraden, kruidenierswaren of enig ander gereedschap of object dat een rol zou hebben gespeeld in de uitoefening van hun vak.

Ook in de huizen van ambachtslieden die hun eigen producten verkochten zien we een maximale scheiding van werken en wonen terugkomen, tenminste in zoverre de omvang van het huis dit toeliet. Een beperkte huisoppervlakte kon ambachtslieden immers tot pragmatische oplossingen dwingen, maar niettemin zien we in de meeste gevallen toch een bewust afschermen van het ambacht, ook al neemt dit meer dan een ruimte in beslag. *Mutsenreeder* (of mutsenbewerker) Stevin Sremont¹⁶ woonde en werkte in de Carmersstraet in Brugge, zijn collega Jan Martin¹⁷ woonde in een huis aan de oostzijde van de rivier de Reie. Hoewel hun huizen verschillende afmetingen hadden – het huis van Jan Martin was waarschijnlijk veel groter omdat het meer kamers (minstens negen kamers) bevatte dan dat van Sremont (minstens vier kamers) – was de ruimtelijke organisatie van hun professionele activiteiten zeer vergelijkbaar. In het huis van Stevin Sremont werd de kamer met de naam ‘vloer’ op het gelijkvloers en aan de voorzijde van zijn woning gebruikt als winkel. Volgens de boedelinventaris bevatte de ruimte een niet nader gespecificeerde hoeveelheid onbewerkte (*rauwe*) of ongevilte witte mutsen, enkele onderdelen van bepaalde mutsen (*vizieren*), wat wol en een kleine toonbank. Verder bevatte de ruimte een bank, een weegschaal en een kast (*schaprade*). Het winkelmeubilair werd aangevuld met drie tonnen en acht manden. Andere items in de winkel waren gelinkt aan een wapenrusting zoals een *busse* of *harquebus* en twee *wapenstocken* of puntige wapens die pieken, hellebaarden of speren konden zijn. De winkel was ook uitgerust met een haard (een van de weinige in de steekproef) en werd ook gebruikt om voedsel te koken, gezien de aanwezigheid van een spit en grill, potten en pannen. Behalve de bank en de kast die duidelijk in de winkel gebruikt werden, werden geen andere meubels (zoals stoelen, kleinere banken of tafels die duiden op eetgelegenheden) teruggevonden. Omdat alleen zijn slaapkamer nog een haard bevatte, was de verwarmde ruimte op het gelijkvloers waarschijnlijk de beste plek om voedsel te koken én de mutsen te verkopen. De haard en de ketels kunnen ook een dubbel gebruik hebben gehad en kunnen ook een rol hebben gespeeld bij het viltten, omdat warm water nodig was om het garen te verviltten. De winkel van mede-mutsenverkoper Jan Martin bevatte alleen een kast, een lange bank, vijf tonnen en twee manden met wol en een aantal ongevilte (*onghereede*) mutsen.

16 SAB, Klerken van de Vierschaar, De Mommengy, 1541.

17 SAB, Klerken van de Vierschaar, De Mommengy, 1541.

Intrigerend genoeg lijkt het erop dat alleen de ongevilte of onbewerkte mutsen in de winkels van beide heren te zien waren, aangevuld met enkele onderdelen of accessoires (zoals de zgn. *vizieren*) van specifieke soorten mutsen en wat wol. Het waren dus vooral de intrinsieke kwaliteiten van de goederen/grondstoffen die belangrijk waren om te tonen in de winkel. De afgewerkte vilten stukken werden opgeslagen in een andere kamer in het huis, maar wel direct naast (of achter) de winkel. In het geval van Sremont werd deze kamer de 'achterkamer' genoemd en in Martins inventaris bevond de kamer zich net naast de winkel (*neffens de vloer*). In beide kamers vond men een grote kast om de afgewerkte en gevilte mutsen in te leggen. Op het moment van taxatie waren deze kasten ook niet leeg en bevatten ze een onbepaald aantal rode en zwarte mutsen in het geval van Sremont en maar liefst 67 witte vilten mutsen en 48 zwarte vilten mutsen in het geval van Martin. Naast deze kast werden in beide inventarissen nog andere meubels in deze kamers vermeld, namelijk een stoel in de inventaris van Martin en een kast, een bank, een tafel, een kist en een spiegel in die van Sremont. Je zou kunnen stellen dat in het huis van Sremont de gevilte (en dus afgewerkte) mutsen elders werden bewaard om de geuren en de rook die vrijkwam bij het gebruik van de haard te vermijden. Maar er waren ook sterke overeenkomsten tussen de winkelruimtes van beide *mutsenreeders* en deze kunnen niet toevallig zijn. De ongevilte mutsen die in de winkel te zien waren, werden waarschijnlijk gebruikt als een soort pasmodellen die klanten konden proberen terwijl ze de maten, afmetingen en kleur bespraken met de ambachtsman. De mutsen die in de andere kamer werden opgeslagen, waren toen waarschijnlijk de afgewerkte goederen die wachtten op een laatste pasbeurt en/of aanpassing. De aanwezigheid van een spiegel en een stoel in deze achterkamer versterken dat idee.

In tegenstelling tot de winkels van de kruideniers en *meerseniers* die we eerder bespraken, omvatten de winkelruimtes van de *mutsenreeders* dus meer dan één kamer. Bovendien konden we in de inventarissen van de mutsenverkopers enkele sporen van wol voorraad vinden in andere kamers van het huis. In het geval van Sremont werd wol gevonden in de voorkamer en in het huis van Martin werd de wol opgeslagen in de kamers op de bovenste verdieping. Hoewel de afgewerkte producten niet in de winkel te zien waren, maar in andere ruimtes in de buurt van de winkel opgeslagen werden, zien we toch een soort ruimtelijke beperking in de verspreiding van gereedschappen, goederen en activiteiten die gelinkt zijn aan het ambacht. In de kamers waar de afgewerkte producten bewaard werden, zien we immers alleen objecten die gelinkt zijn aan het ambacht. Alleen van bepaalde grondstoffen, in het geval van de *mutsenreeders* was dat wol, kunnen we zeggen dat er een soort *spill-over* was van de werkruimte naar bepaalde kamers in de woonruimte. In het geval van Sremont was dit omdat de oppervlakte van het huis waarschijnlijk te beperkt was om alle gereedschappen, goederen en grondstoffen in een ruimte te bewaren, in het geval van Jan omdat de zolders van zijn huis net de mogelijkheid boden een grotere hoeveelheid grondstoffen te herbergen.

Of verkoop en productie van goederen nu in dezelfde ruimte werden gecombineerd of niet, het werd belangrijk geacht dat de productie van goederen en/of de afgewerkte goederen zelf voldoende zichtbaar waren voor zowel potentiële kopers als voor ambachtsfunctionarissen. De meeste winkels waren dan ook aan de voorzijde van de woning gesitueerd. In sommige gevallen werden producten of grondstoffen in een aanpalende ruimte bewaard, maar steeds in de buurt van de (werk)winkel. Verschillende

ambachtsreglementen beschouwden de aanwezigheid van voldoende (dag) licht als een belangrijke vereiste voor (werk)winkels om frauduleuze praktijken te voorkomen. Het ambacht van de kuipers onderstreept het belang van voldoende licht in de winkel en werkplaats 'omme de volcke ook niet te bedrieghene'.¹⁸ Door goederen te produceren en te verkopen in voldoende verlichte ruimtes aan de voorkant van het huis, was het ook mogelijk om de producten makkelijker te verkopen. De winkelinrichting en de manier waarop goederen werden uitgesteld werden bovendien gebruikt als een manier om het probleem van informatie asymmetrie 'op te lossen', waarbij zowel de (intrinsieke) kwaliteit van de goederen als de vaardigheden van de ambachtsman duidelijk naar de klanten werden gerepresenteerd. Productkwaliteit werd dus niet alleen via collectieve keurmerken aan klanten (of handelaars) gecommuniceerd; het gebeurde ook via winkelinrichting en productpresentatie, de zichtbaarheid van gereedschappen en de weergave van de handelsvoorraad. Zo was de weegschaal (*balanse*) een item dat in allerlei winkels aanwezig was, enerzijds gebruikt om producten per gewicht te verkopen, maar anderzijds ook om de geloofwaardigheid en professionaliteit van de verkoper/vakman te laten zien.

Werkcultuur en wooncultuur

Een interessante overeenkomst tussen bijna alle winkels (van verkopers én ambachtslieden/verkopers) is essentieel om het karakter van de winkelruimte als onderdeel van een woning te bepalen. Die overeenkomst is het vrijwel ontbreken van elke vorm van decoratie (schilderijen, prenten, kaarten, beelden,...) en van elke verwijzing naar religieuze of devotiepraktijken. Hoewel ambachtsgilden een soort broederschappen waren waarin ook (collectieve) devotiepraktijken centraal stonden¹⁹, werden in de bestudeerde (werk)winkels vreemd genoeg geen beelden of devotiepraktijken aangetroffen. De meeste ambachtslieden hadden deze decoratieve en devotiepraktijken elders in huis, maar duidelijk niet in de winkel of het werkhuis. De enige uitzondering op de regel waren ambachtslieden die hun werkruimte ook als woonruimte gebruikten vanwege de beperkte omvang van hun woning. Het ontbreken van decoratieve en devotiepraktijken in de (werk)winkel is best intrigerend aangezien elk ambachtsgilde een patroonheilige had die op de een of andere manier met het vak zelf te maken had. Bovendien was het laatmiddeleeuwse stadsleven vol verwijzingen naar religie en devotie, dus we zouden in de Brugse werkplaatsen en winkels toch minstens één verwijzing naar een patroonheilige (of naar Maria of Christus) verwachten. Maar het lijkt erop dat het devotiepraktijken leven ofwel gereserveerd was voor de eigenlijke woonruimte in het huis en/of dat dit moest worden beoefend op plaatsen waar leden samenkwamen, zoals gildehuizen, kapellen en gildealtaren in kerken.²⁰ Er was duidelijk geen ruimte (en geen tijd) voor devotie en religie in de (werk)winkel en tijdens commerciële activiteiten. Vandaar dat (althans in Brugge) privédevotie (evenals decoratie in het algemeen) en religie expliciet voorbehouden waren voor de woonvertrekken in huis.

Daarnaast hadden de meeste Brugse winkels doorgaans geen verwarming (geen haard, kachel of komfoor). Slechts één winkel in het bestudeerde corpus had een haard en deze werd zowel gebruikt voor de handel als voor het koken van het voedsel van de ambachtsman en zijn familie. Verwarming – indien aanwezig – was dus vooral functioneel en geen uiting van comfort of sociabiliteit.²¹ Een volledig uitgeruste open haard, gebruikt om te koken, eventueel gasten te entertainen of gewoon om zichzelf te verwarmen, was opnieuw duidelijk gereserveerd voor de woonvertrekken elders in het huis.

18 Arthur Van de Velde, 'Het kuipersambacht te Brugge', in: *Mélanges* (Brugge: 1908) 67.

19 Bert De Munck, 'From religious devotion to commercial ambition? Some marginal notes on the religious material culture of the Antwerp crafts in the 16th century', in: Ria Fabri en Nico Van Hout (reds.), *From Quinten Metsijs to Peter Paul Rubens. Masterpieces from the Royal Museum reunited in the Cathedral* (Antwerpen: 2009) 21–31.

20 Kate Giles, 'A Table of Alabaster with the Story of the Doom: The Religious Objects and Spaces of the Guild of Our Blessed Virgin, Boston (Lincs)', in: Catherine Richardson en Tara Hamling (reds.), *Everyday Objects Medieval and Early Modern Material Culture and its Meanings* (Aldershot: 2010) 267–285; Johan Dambruyne, *Corporatieve middengroepen: aspiraties, relaties en transformaties in de 16de-eeuwse Gentse ambachtswereld* (Gent: 2002) 114–115.

21 Bruno Blondé en Ilja Van Damme, 'The Shop, The Home and the Retail Revolution, Antwerp, Seventeenth-Eighteenth Centuries', *Città e Storia*, 2 (2007) 346.

Heilige Lucas schildert de Madonna, olieverf op doek, Lancelot Blondeel, 1545. Collectie: Musea Brugge.

Hetzelfde gold voor meubilair zoals stoelen, tafels, kasten en comfortabele leunstoelen. De interieurs van de winkelruimtes waren relatief kaal en het aanwezige meubilair werd enkel en alleen gebruikt om goederen en gereedschap uit te stallen of in op te bergen.

Conclusies

De huidige theorie over het ontbreken van grenzen tussen ‘commerciële’ en ‘private’ ruimtes binnenshuis – i.e. dat de economische en huishoudelijke functies van het stedelijke huishouden onlosmakelijk met elkaar verweven waren²² – moet dus worden genuanceerd. Hoewel er in sommige gevallen inderdaad een soort *spill-over* was van vooral grondstoffen van een commerciële ruimte naar een (deel van de) woonruimte, was het in alle andere gevallen vanzelfsprekend dat gereedschappen en afgewerkte goederen slechts in zeer beperkte mate met huishoudelijke artikelen zouden worden vermengd. Zelfs wanneer de ruimte beperkt was en afgewerkte goederen opgeslagen werden in andere kamers van het huis dan de winkel of het atelier, werd de vermenging van de twee soorten goederen (commerciële goederen en huishoudelijke goederen) tot een absoluut minimum beperkt. De materiële cultuur verraadt met andere woorden een duidelijke scheidingslijn tussen ‘de (werk)winkel’ en ‘het woonhuis’. Ook het gewoonrecht had steeds inbreuken op privé-eigendom verboden. Vertegenwoordigers van de wet mochten zelfs de woonhuizen niet betreden.²³ Dit impliceert dat er zelfs een juridische scheiding was tussen (semiopenbare) (werk)winkels en de andere (woon)ruimtes in het huis. Hoewel het huis en het huishouden belangrijk waren bij het opbouwen de sociale (en politieke) status van de ambachtsman, maakten ze duidelijk geen deel uit van

22 Sarah Pearson, ‘Houses, Shops, and Storage: Building Evidence from Two Kentish Ports’, in: Cordelia Beattie, Anna Maslakovic en Sarah Rees Jones (reds.), *The Medieval Household in Christian Europe, c. 850 - c. 1550. Managing Power, Wealth, and the Body* (Turnhout: 2003) 431. Of in de woorden van Arlette Farge: ‘le logement et la rue se mêlent l’un à l’autre sans qu’on sache exactement où commence l’espace privé où finit l’espace public’ in: Arlette Farge, *Vivre dans la Rue à Paris au XVIIIe siècle* (Paris : 1979) 36.

23 Heidi Deneweth, *Goede Muren maken Goede Buren. Verbouwingen en buurtleven in Brugge, 1500-1800* (Brugge: 2020) 52.

zijn commerciële activiteiten en zijn dagelijkse bezigheden.²⁴ Wat Claire Walsh concludeerde voor de achttiende-eeuwse winkel past eigenlijk ook heel goed bij de zestiende-eeuwse winkel in Brugge: ze betoogde immers dat achttiende-eeuwse winkels geen plaatsen waren van 'primitieve ruilhandel', donker en ongeorganiseerd, waar goederen zichzelf moesten verkopen.²⁵ Hoewel de winkels van het zestiende-eeuwse Brugge niet waren ingericht met zitmeubels, schilderijen en spiegels zoals de achttiende-eeuwse winkels die Walsh bestudeerde, was de ruimte ook bewust 'gebruikt' en ingericht (met gereedschappen, instrumenten en afgewerkte goederen) om potentiële kopers te overtuigen van de productkwaliteit van de tentoongestelde goederen en van de betrouwbaarheid, professionaliteit en grote vaardigheid van de verkoper/ambachtsman. De detailhandel van goederen in het zestiende-eeuwse Brugge gebeurde dus nog duidelijk binnen de context van het 'oude model' van intrinsieke (product)kwaliteiten. Kortom, wanneer woonhuizen winkels en/of ateliers bevatten, werden deze meestal als aparte ruimtes behandeld. En het waren vooral de sleutelwaarden uit ambachtsreglementen – zichtbaarheid, integriteit, productkwaliteit en transparantie – die het sociale gedrag van kopers en verkopers, evenals de ruimtelijke organisatie van de werk- en woonruimte sterk bepaalden. Deze werkplekken (winkels en/of ateliers) weerspiegelden vooral de verantwoordelijkheden en de waarden die ambachtslieden deelden als leden van de gilden en als leden van de Brugse samenleving. Het bewijsmateriaal is overtuigend voor zowel het bestaan van een uitsluitend commerciële omgeving in het huis, als van het bestaan (of op zijn minst een zeker besef) van de specificiteit van de 'private' huiselijke ruimte.

24 Heidi de Mare, 'The Domestic Boundary as Ritual Area in Seventeenth-Century Holland', in: Heidi de Mare en Anna Vos (reds.), *Urban Rituals in Italy and the Netherlands: Historical contrasts in the use of public space, architecture, and the urban environment* (Assen: 1993) 109–131.

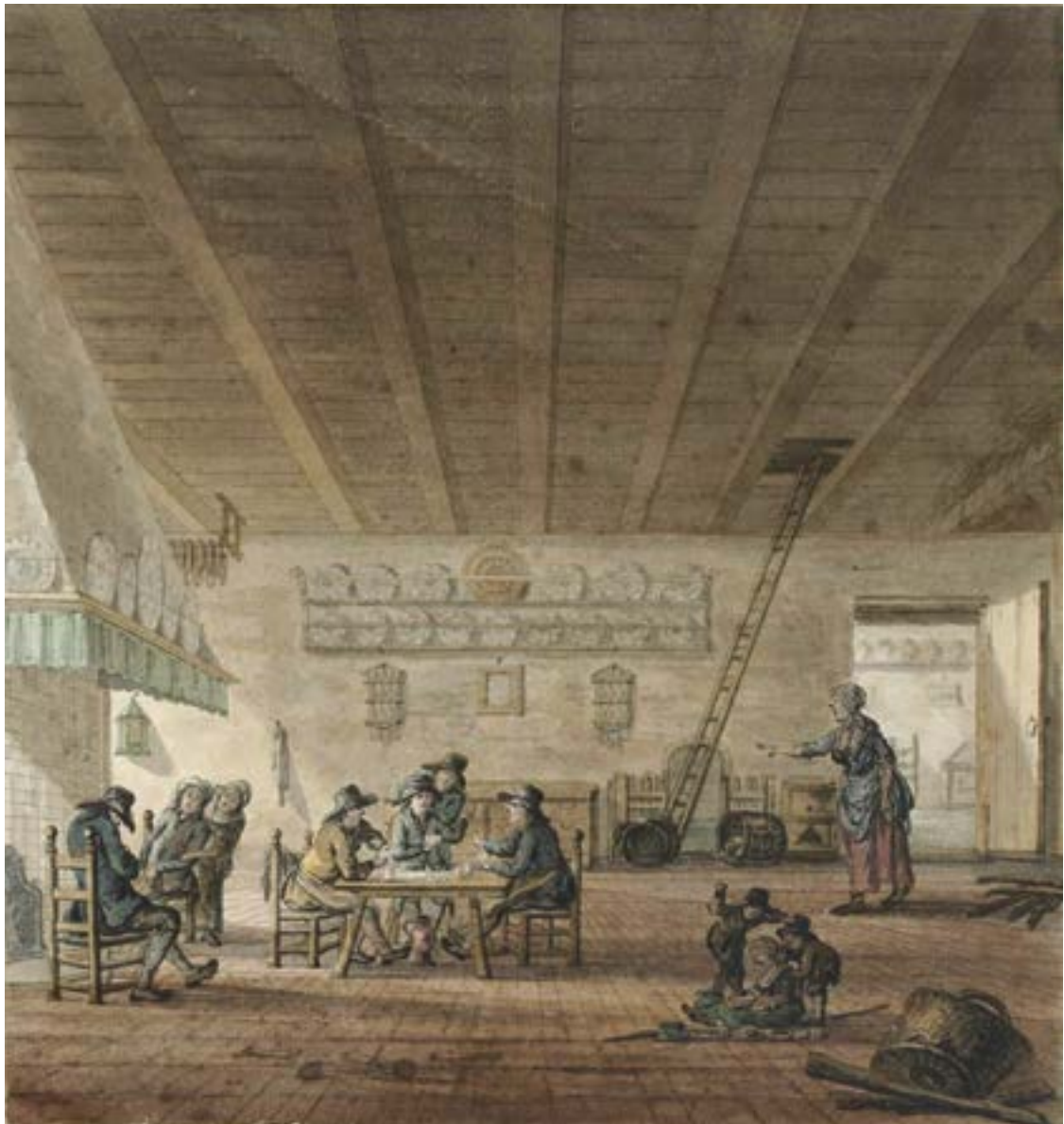
25 Claire Walsh, 'Shop Design and the Display of Goods in Eighteenth-Century London', *Journal of Design History*, 8, 3 (1995) 175.

Beredeneerde bibliografie:

Dit artikel is gebaseerd op het hoofdstuk 'Connecting the house to the street? The Shop and Workshop' in mijn boek *At Home in Renaissance Bruges* dat in april 2022 zal uitgegeven worden bij Leuven University Press. In het boek staat de beleving van wonen en de creatie van de woonruimte centraal, bestudeerd vanuit de interactie tussen de (woon)ruimte, objecten zoals decoratie en meubilair en de bewoners. Het boek is een aanvulling op eerdere werken zoals dat van Marta Ajmar-Wollheim en Flora Dennis, *At Home in Renaissance Italy*, London, Victoria & Albert Museum, 2006 en het meer recente maar evenzeer intrigerende werk van Catherine Richardson en Tara Hamling, *A Day at Home in Early Modern England. Material Culture and Domestic Life, 1500-1700*, New Haven/London, Yale University Press, 2017. Een belangrijk werk in de studie naar de beleving van winkelen en de evolutie van winkels in de renaissance stad is ongetwijfeld het boek van Evelyn Welch *Shopping in the Renaissance. Consumer Cultures in Italy, 1400-1600* (New Haven/London: 2005). Dit boek past in de traditie van wetenschappelijke literatuur gefocust op het Italiaanse schiereiland maar werd snel aangevuld met studies over Noord-Europese steden: Derek Keene, 'Sites of desire: shops, selds and wardrobes in London and other English cities, 1100-1550' en Peter Stabel, 'From the Market to the Shop. Retail and Urban Space in Late Medieval Bruges', allebei bijdragen in het boek van Bruno Blondé et.al. (reds.), *Buyers and Sellers. Retail Circuits and Practices in Medieval and Early Modern Europe* (Turnhout: 2006) en daarnaast ook Sarah Pearson, 'Houses, Shops, and Storage: Building Evidence from Two Kentish Ports', in: Cordelia Beattie, Anna Maslakovic en Sarah Rees Jones (reds.), *The Medieval Household in Christian Europe, c. 850 - c. 1550. Managing Power, Wealth, and the Body* (Turnhout: 2003). Bert De Munck is expert op het gebied van ambachtsgeschiedenis en zijn werk is dan ook onontbeerlijk in een studie als deze, zie onder andere: Bert De Munck, 'From religious devotion to commercial ambition? Some marginal notes on the religious material culture of the Antwerp crafts in the 16th century', in: Ria Fabri en Nico Van Hout (reds.), *From Quinten Metsijs to Peter Paul Rubens. Masterpieces from the Royal Museum reunited in the Cathedral* (Antwerpen: 2009) 21–31.

Biografie

Julie De Groot is historica en als onderzoeker verbonden aan de Universiteit Antwerpen. Haar onderzoek gaat voornamelijk over materiële cultuur in de vroegmoderne periode, maar daarnaast gaat haar interesse ook uit naar de biografie van (historische) objecten binnen cultureel erfgoed en museologie. Binnenkort publiceert ze ook haar eerste monografie bij Leuven University Press: *At Home in Renaissance Bruges. Connecting objects, people and domestic space in a sixteenth-century city* (lente 2022).

Vroegmoderne rurale consumptie en commercialisering

Een vergelijkend onderzoek van de materiële wooncultuur tussen Binnen-Vlaanderen en de Wase polders

Reinoud Vermoesen en Wout Vande Sompele

Op 11 juli 1734 overleed in Doel herbergier Heyndrick Verbruggen. Aangezien zijn huwelijk met Elisabeth Apers kinderloos was, ging een deel van de erfenis naar zijn familie, zoals zijn broer Pieter Verbruggen en diens minderjarige kinderen. Om een gelijke verdeling van de erfenis te verzekeren, kwamen stadhouder De Leeuw en griffier De Rycke op 10 januari 1735 langs het sterfhuis waar zij samen met de weduwe en de broers van de overledene een staat van goed opstelden.¹ Dit document bestond uit een overzicht van de onroerende en roerende bezittingen, de uitstaande schuldvorderingen van het huishouden en de schulden van de overledene op het moment van het overlijden. De lijst van alle inboedel biedt historici nu, drie eeuwen na het overlijden van Verbruggen, een uiterst gedetailleerd overzicht van wat zijn huishouden allemaal consumeerde en op welke manier zij leefden en werkten. Zo zijn er in de staat van goed maar liefst vijf schouwklleden terug te vinden. Dit doek hing men rond de schouw waardoor de kamer beter beschermd was tegen binnenkomende tocht en uitgaande rook. Sommige schouwklleden waren echter niet louter functioneel, maar bevatten patronen en motieven. De adaptatie van een zogenaamd nieuwe luxe-object is op zich niet erg uitzonderlijk en wordt in de tweede helft van de achttiende eeuw in tal van plattelandshuishoudens in Vlaanderen vastgesteld. Wel opvallend is het moment: Verbruggen bezat reeds vijf schouwklleden in de eerste helft van de achttiende eeuw, veel vroeger, zoals we verder zullen zien, dan zijn tijdgenoten. Bovendien hingen

1 Rijksarchief Gent, AR36, Archief Schepenbank Kieldrecht-Doel, 779, f°281r.

deze niet alleen in zijn 'privé', maar ook in zijn gastvertrekken. Was Verbruggen werkelijk een pionier? Zou dit iets te maken kunnen hebben met zijn woonplaats Doel? En volgt zijn consumptiepatroon de evolutie van de levensstandaard?

Dit brengt ons bij de centrale vraag van deze bijdrage. Kunnen we regionale verschillen detecteren in de materiële wooncultuur op het vroegmoderne Vlaamse platteland? Hiervoor bestuderen we de zogenaamde staten van goed van het achttiende-eeuwse Doel en van de regio rond Aalst, omdat beide streken een uiteenlopend profiel hadden. De regio rond vroegmodern Aalst werd gedomineerd door kleine bedrijfjes die aan gemengde landbouw deden en waarvan de gezinsleden participeerden in de huishouderij (proto-industrie). Het polderdorp Doel daarentegen, was het prototype van een op export gericht landbouwkapitalisme met grootschalige exploitaties die door pachters en eigengeërfde boeren werden gerund.² Beide case-studies zijn niet lukraak gekozen, maar zijn schoolvoorbeelden voor omvangrijke sociaaleconomische, regionale structuren. Zo is de Aalsterse regio een *pars pro toto* voor Binnen-Vlaanderen, een gebied dat zich uitstrekte van het oosten van het huidige West-Vlaanderen, Oost-Vlaanderen (behalve het poldergebied) en het westen van Vlaams-Brabant. Maar ook Doel dient als casestudy voor de omvangrijke polderregio in het Land van Waas.

In de laatste decennia is het debat tussen optimisten en pessimisten over de evolutie van de achttiende-eeuwse levensstandaard niet meer stilgevallen.³ Ging de groei van de economie gepaard met een stijgende welvaart?⁴ En hoe past de verspreiding van een nieuwe, stedelijke materiële wooncultuur op het platteland in dit proces? Over de toegenomen commercialisering van rurale gezinnen zijn de historici het voor een keer eens. Zowel de keuterboeren, de zogenaamde *peasants*, die in de regio van Aalst voorkwamen, als de grote, Doelse pachtbedrijven produceerden marktgericht. De *peasants* teelden naast de groenten voor eigen consumptie ook verschillende handelsgewassen zoals vlas, hop, tabak enzovoort. De rest van hun tijd vulden zij met de industriële productie van linnen. De grote pachters in de polders, richtten zich voornamelijk op monoculturen van gerst of tarwe voor export naar stedelijke markten.⁵ Voor Chris Vandenbroeke was het duidelijk: doorheen de achttiende eeuw zagen rurale gezinnen hun levensstandaard stijgen door de groeiende economie.⁶ De marktgerichtheid van de (*peasant*-)gezinnen ging ook gepaard met een transformatie van de huishoudeconomie, onder de noemer van een 'revolutie van de vlijt' of *industrious revolution*.⁷ Jan de Vries betoogt immers dat vroegmoderne gezinnen harder en meer gingen werken, een gegeven dat in een recent syntheseartikel lijkt te worden bevestigd.⁸ Vrouw- en kinderarbeid in de huishouderij en een afname van het aantal kerkelijke feestdagen zijn maar enkele sporen van een toegenomen arbeidsduur. Volgens Erik Thoen daarentegen, waren gezinnen uiterst marktgericht, maar weliswaar enkel aan de productiezijde van de huishoudeconomie.⁹ Een gelijkaardige commerciële ingesteldheid aan de consumptiezijde was volgens hem nagenoeg onbestaande en stimuleerde in geen geval de industriële productie noch de handel: overleven van het gezin in moeilijke omstandigheden was de boodschap.

De *industrious revolution* verklaart juist de toegenomen arbeidsinzet van gezinnen door het verlangen naar het verbruik van genotsmiddelen en van nieuwe, modieuze, duurzame goederen. Jan De Vries gaat daardoor lijnrecht in tegen de *peasant* modellen en hun autarkische en tot immobi-

2 Zie voor de regio rond Aalst: Reinoud Vermoesen, *Markttoegang en 'commerciële' netwerken van rurale huishoudens. De regio Aalst, 1650-1800*, Historische economie en ecologie, Gent: Academia Press, 2011. Zie voor de Doelpolder: Tim Soens, "Doel en Antwerpen: de relatie tussen polderdorp en metropool gezien vanuit de landschapsgeschiedenis", *Het Land van Beveren*, 52/3, 2009, 130-155.

3 Aanleiding was de publicatie van Franklin F. Mendels, "Proto-industrialization: the first phase of the industrialization process", *The journal of economic history*, 32/1, 1972, 241-261; Franklin F. Mendels, *Industrialization and population pressure in eighteenth-century Flanders*, New York: Arno Press, 1981.

4 Bruno Blondé, Thijs Lambrecht, Wouter Ryckbosch e.a., "Consumérisme, révolution agricole et proto-industrialisation dans la Flandre et le Brabant du xviiie siècle: malédictio ou bénédiction? Une synthèse préliminaire", in: Guilhem Ferrand en Judicaël Petroviste (red.), *Le nécessaire et le superflu. Le paysan consommateur dans l'Europe médiévale et moderne*, Flaran, dl. 36, Toulouse: Presses universitaires du Midi, 2019, 189-214, 190.

5 Reinoud Vermoesen, *Markttoegang*. Tim Soens, "Doel en Antwerpen".

6 Chris Vandenbroeke, "Proto-industry in Flanders: a critical review", in: Sheilagh Ogilvie en Markus Cerman (red.), *European proto-industrialization*, Cambridge: University Press, 1996, 102-117.

7 Jan De Vries, *The industrious revolution. Consumer behavior and the household economy, 1650 to the present*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

8 Bruno Blondé, Thijs Lambrecht, Wouter Ryckbosch e.a., "Consumérisme", 201.

9 Erik Thoen, "A 'commercial survival economy' in evolution. The Flemish countryside and the transition to capitalism (Middle Ages - 19th century)", in: Peter Hoppenbrouwers en Jan Luiten Van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in light of the Brenner debate*, Corn publications series. Comparative rural history of the North Sea area, dl. 4, Turnhout: Brepols, 2001, 102-157.

lisme gedwongen kleine boeren zoals die onder andere door Alexander V. Chayanov beschreven zijn. De gelijkenissen met de commerciële overlevingseconomie, overleven door surplusproductie te verkopen op de markt, van Erik Thoen zijn dan ook treffend.¹⁰ Volgens Chayanov is consumeren voor de *peasants* het verbruiken van het doelinkomen. Vanaf overleving was verzekerd en in voedsel, kleding en onderdak was voorzien, waren stijgende inkomens niet langer een stimulus voor economische ontwikkeling, maar een obstakel. In de overlevingslandbouw investeerde een gezin in een dergelijke situatie niet langer in productief werk, maar in *leisure of conspicuous consumption*. Een ander relaas is te horen bij Hans Medick.¹¹ Volgens hem omvatte de consumptie van keuterboeren wel degelijk overbodige luxeproducten en delicatessen zoals koffie, wit brood, maar ook modieuze kleding en juwelen. Kortom, historici zijn het er nu wel over eens dat er meer en harder werd gewerkt aan het einde van de achttiende eeuw, dan pakweg bij aanvang van de zeventiende eeuw, maar de reden hiertoe wordt toch verschillend ingevuld. Voor de ene komt dit door de drang om nieuwigheden te consumeren in een alsmaar modieuze woning, voor de andere is de toegenomen inzet een noodzaak om te kunnen blijven functioneren in een marktgerichte samenleving.

10 Aleksandr Vasilevič Chajanov, Daniel Thorner, Basile H. Kerblay e.a., *The theory of peasant economy*, Homewood: Irwin, 1966.

11 Peter Kriedte, Hans Medick en Jürgen Schlumbohm, *Industrialization before industrialization. Rural industry in the genesis of capitalism*, Cambridge Cambridge University Press, 1981, 69.

De industriële revolutie verklaart juist de toegenomen arbeidsinzet van gezinnen door het verlangen naar het verbruik van genotsmiddelen en van nieuwe, modieuze, duurzame goederen

Staten van goed: een blik op de vroegmoderne inboedel

Uit de voorgaande paragrafen blijkt dat een goede kennis van de materiële wooncultuur van vroegmoderne gezinnen ons iets kan leren over de belangrijke debatten die historici de dag van vandaag voeren. Maar hoe pakken we dit aan? Gedetailleerde beschrijvingen, rekeningen of visuele bronnen zijn schaars en vaak moeilijk te interpreteren. Er is echter een bronnencorpus dat wijdverspreid voorkomt en waarin de onderzoeker een glimp kan opvangen van de materiële wooncultuur van 'gewone' gezinnen, namelijk de staten van goed.¹²

De enorme weelde aan staten van goed in onze archieven en de relatieve verspreiding van allerhande studies op basis van deze bronnen, ook in dit tijdschrift, maakt dat een uitgebreide introductie niet nodig is.¹³ De bronnen kunnen omschreven worden als inventarissen van nalatenschappen die door schepenenbanken of notarissen werden geregistreerd indien er onder de erfgenamen minderjarige (halve of volle) wezen waren. Het was de bedoeling om de rechten van deze wezen te vrijwaren. Ook werden boedels opgesteld in het geval er een faillissement was, of na een specifieke vraag.

12 Reinoud Vermoesen, "Over wezen en wafelijzers. Mogelijkheden en beperkingen van staten van goed in het historisch onderzoek", *Bladwijzer. Wegwijs met Heemkunde Vlaanderen*, 1/2, 2011, 1–16.

13 Hadewijch Masure, Iason Jongepier, Reinoud Vermoesen e.a., "Een hoeve in de polder: bronnen en methodes voor landschaps- en bewoningsgeschiedenis van historische hoeves. Casus: Oud-Arenbergpolder, Beveren, 16^e-19^e eeuw", *Tijd-Schrift*, 2/3, 2012, 34–49.

Figuur 1: 'Staat ende inventaris in baeten ende commeren meuble ende immeuble goederen bleven ende bevonden ten sterfhuise van petrus van der wielen filius cornelis overlenden in den polder den doel den 13 septembre 1787'. Bron: rijksarchief Gent, Schepenbank Kieldrecht-Doel, 792.

In het bestek van deze studie kan onmogelijk de hele wooncultuur onderzocht worden. Net zoals in heel wat andere studies wordt daarom gefocust op enkele 'verklikkers', een set van materiële spullen die een bijzondere betekenis hadden voor de ontwikkeling van de materiële wooncultuur. In dit artikel wordt gefocust op de verhouding tussen tinnen en aardewerken servies, de aanwezigheid van schouwklenden en de verspreiding van de warme drankcultuur. Terwijl die eerste objecten kenmerkend zijn voor het toenemende comfort in het vroegmoderne huisraad, zijn kopjes, ketels en lepels voor koffie, thee of chocolade illustratief voor het verspreiden van nieuwe koloniale producten in de woningen van rurale gezinnen. Hiervoor maken we gebruik van enkele honderden boedels. Van de 300 onderzochte Aalsterse boedels waren ongeveer twee op drie geschikt voor een analyse van het huisraad tussen 1650 en 1800. In Doel was dit voor slechts 66 van de 411 boedels het geval.¹⁴

Weg met duurzaamheid? De verhouding van tin en aardewerk in de servieskast

Op schilderijen van zeventiende- en achttiende-eeuwse interieurs zien we vaak op een protserige wijze beschilderd aardewerk en porselein uitgesteld op kasten en dressoirs. De versierde borden en kopjes waren niet alleen functioneel, maar gaven ook kleur aan de woonvertrekken. In de volgende paragrafen willen we aantonen dat een analyse van eetgerei ons iets kan leren over hoe de materiële wooncultuur in relatie stond tot de levensstandaard.

Een vroegmodern servies kon niet alleen verschillende vormen aannemen, het materiaal waaruit het servies was samengesteld is een bijzondere verklikker: toon me je bord en ik zeg wie je bent. Naast houten servies geven de onderzochte boedels een waaier aan huisraad in aardewerk, glas, porselein, tin en zilver. Opvallend is dat in Binnen-Vlaanderen het tinbezit gedurende de onderzochte periode een relatieve en soms zelfs absolute daling kende.¹⁵ Rurale gezinnen bezaten blijkbaar steeds minder tinnen schotels, kannen en potten. In het midden van de zeventiende eeuw kwamen in 26 boedels of 93% van het totaal aantal staten van goed met keukengerei, tinnen voorwerpen voor. Daarna wijzigde de materiële cultuur van de gezinnen drastisch, aangezien rond 1700 slechts 17 boedels of

14 De Aalsterse staten van goed bevinden zich in het Stadsarchief Aalst: Oud Archief Erembodegem, staten van goed, nrs. 1325-1326, 1334-1335, 1369-1373 en 1409-1413; Oud Archief Gijzegem, staten van goed, nrs. 99-103, 104-105, 110-112, 125-127 en 134; Oud Archief Herdersem, staten van goed, nrs. 44-51, 52, 56-57, 63 en 67ter-68; Oud Archief Hofstade, staten van goed, nrs. 7-8, 9-10, 12-13, 17-18 en 24-25. De Doelse boedels in het rijksarchief Gent in het fonds van de Schepenbank Kieldrecht Doel, nmrs 774-793. Ook in de individuele documenten met nummers 795-886 kunnen enkele Doelse boedels worden aangetroffen.

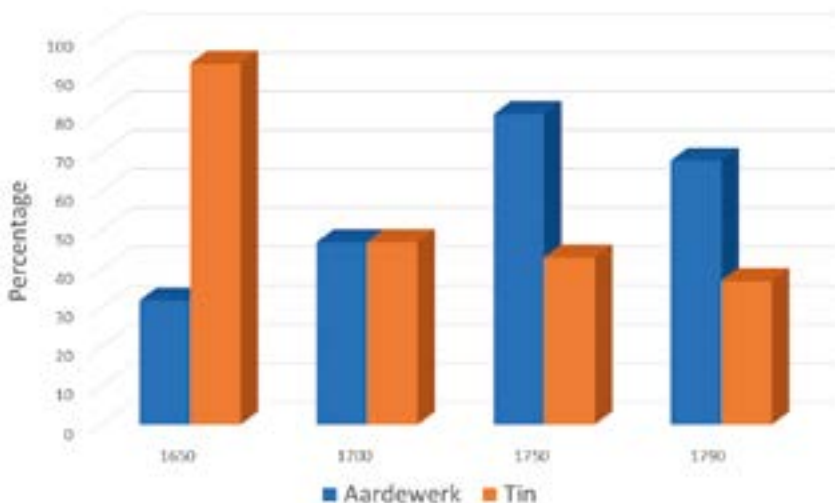
15 Reinoud Vermoesen, *Markttoegang*.

47% tinnen objecten vermelden. In de loop van de achttiende eeuw zette de afname van het tinbezit zich door, weliswaar minder uitgesproken dan in de tweede helft van de zeventiende eeuw. Rond 1750 was het aandeel gedaald tot 43% en nog een halve eeuw later zelfs tot 37%.

Een vroegmodern servies kon niet alleen verschillende vormen aannemen, het materiaal waaruit het servies was samengesteld is een bijzondere verklikker: toon me je bord en ik zeg wie je bent

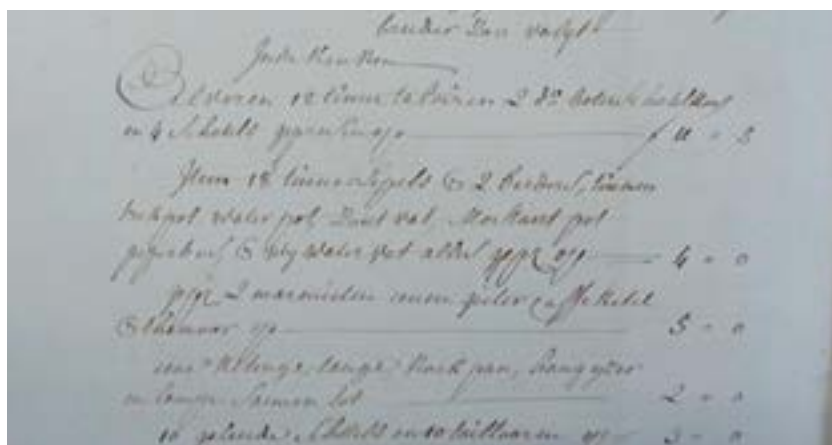
De Aalsterse boedels vertellen ook een ander verhaal. Gebaseerd op dezelfde steekproef van 207 staten van goed is de frequentie van aardewerk nagegaan. In de bronnen komt het voor onder de benamingen 'aerdewerck' of het iets duurdere 'geleizewerck'. In de eerste periode vermelden slechts 9 van de 28 boedels of 32% enig aardewerk in het keukengerei. Een halve eeuw later was dit aandeel al toegenomen tot 47%. De stijging zette zich door in de eerste helft van de achttiende eeuw en rond 1750 was de verhouding tot een maximale hoogte van 80% geklommen. Aan het einde van het regime kwamen in 52 boedels of 68% aardewerk voor. Slechts in één boedel, niet toevallig van een laat achttiende-eeuwse paardenboer, brouwer én bakker, kwam porselein voor. In eerder onderzoek is aangetoond dat in Binnen-Vlaanderen juist deze gezinnen een sleutelrol speelden in de lokale uitwisselingscircuits van arbeid, kapitaal en goederen.¹⁶ Met andere woorden, huishoudens die de lokale economie domineerden, namen dus als eerste nieuwe modes over.

16 Reinoud Vermoesen, "Paardenboeren in Vlaanderen. Middelaars en de commercialisering van de vroegmoderne landelijke economie. Regio Aalst 1650-1800", *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 7/1, 2010, 3-37.

Grafiek 1: Aanwezigheid van aardewerk en tin in het keukengerei, vermeld in staten van goed, Aalst 1650-1790. Vermoesen, *Markttoegang*, 229.

De relatieve en absolute achteruitgang van het tinbezit in de regio Aalst staat in schril contrast met het voorkomen van tin in de Doelse boedels, waar het aandeel boedels met tinnen servies niet onder de 83% dook. Daarnaast lijkt in de polder de opmars van porselein vanaf de jaren 40 van de achttiende eeuw, veel prominenter dan in Binnen-Vlaanderen. In verschillende boedels kan reeds porselein op de schouw worden waargenomen en bakker Boudewijn Staes maakte vermoedelijk heel wat indruk op zijn gasten wanneer hij hen iets te drinken aanbood in zijn geheel porseleinen servies.

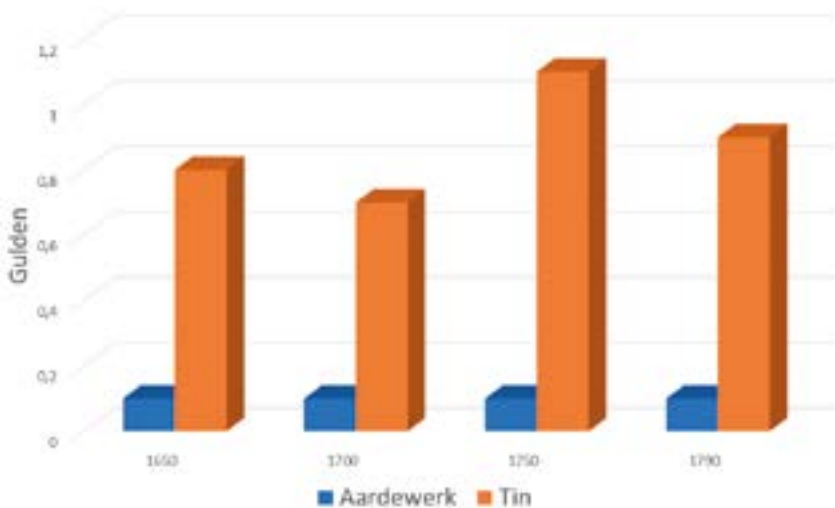
Figuur 2: In de keuken van de Doelse landbouwer Petrus Van der Wielen is zowel traditioneel tinwerk in de vorm van borden, schotels en trekpotten als nieuw aardewerk servies in de vorm van 'geleerde' schotels te vinden. Bron: rijksarchief Gent, Schepenbank Kieldrecht-Doel, 792.

Hoewel de wereld van de spulletjes er aan het einde van de achttiende eeuw veel kleurrijker en meer gediversifieerd uitzag dan een eeuw daarvoor, was die eveneens meer breekbaar, vluchtiger én vooral minder waard(evol) geworden. Dit gold nog meer in Binnen-Vlaanderen dan in de polder. Waar rond 1650 bijna alle gezinnen over tinnen borden en lepels beschikten, bezaten rond de eeuwwisseling slechts ongeveer vier op tien Aalsterse huishoudens nog tinnen voorwerpen. Enkel in het meest vermogende kwart van de samenleving was de daling in de frequentie van het tinbezit minder uitgesproken. Doorheen de achttiende eeuw zette het substitutieproces zich door, zelfs in die mate dat rond 1750 vrijwel vier op vijf gezinnen over aardewerk beschikten. Daartegenover hadden slechts vier op de tien huishoudens tinnen voorwerpen in hun schotelhuis en op hun buffet staan. Naar het einde van het ancien regime toe nam de populariteit van aardewerk licht af. Enkel het percentage in de meest vermogende groepen bleef ongewijzigd. Men kan er dus vanuit gaan dat borden en potten in aardewerk vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw de tinnen voorwerpen substitueerden. Dit gebeurde eerst bij de huishoudens uit de hoogste vermogensgroep, op de voet gevolgd door alle andere gezinnen. Toch verdwenen de tinnen 'talloiren' niet uit de keuken. Ze bleven deel uit maken van het keukengerei van voornamelijk het rijkste kwart van de samenleving.

Wat is nu de oorzaak van de toenemende 'materiële polarisering', zeker in het tinbezit? In de literatuur is reeds voldoende gewezen op het veilige investeringskarakter, op de hoge tweedehandswaarde en op de herbruikbaarheid van tinnen voorwerpen.¹⁷ Rond 1650 waren gezinnen omgeven door keukengerei dat hen omwille van de duurzaamheid van de materialen overleefde. Aan het einde van het ancien regime was een dergelijke materiële

17 Reinoud Vermoesen, *Markttoegang*.

cultuur enkel weggelegd voor de meest vermogende huishoudens in Binnen-Vlaanderen: zij waren in staat om tinnen eetgerei te behouden, terwijl armere gezinnen verplicht waren hun tin op de tweedehands markt te brengen. Dit proces staat echter in schril contrast met de situatie in Doel. Hier ging het bezit en het gebruik van tinnen huisraad samen met de aanschaf van nieuw en eigentijds aardewerk.

Grafiek 2: Mediaanwaarde bord in aardewerk en in tin, uitgedrukt in gulden, Aalst 1650–1790. Bron: Vermoesen, *Markttoegang*, 231.

Tegen tocht en rook! De verspreiding van schouwkleeden rond de Vlaamse haard

In de loop van de achttiende eeuw trachtten rurale huishoudens door subtiele ingrepen hun materiële bestaan meer kleur te geven. Eén van de 'verklidders' van dit proces was een decoratie-element voor de haard, namelijk het schouw- of schoorsteenkleed, dat bovendien bijdroeg tot een hoger comfort. Het hield niet alleen de koude lucht tegen die van buiten via de schoorsteen het huis binnen drong, maar het zorgde ook voor een betere kanalisering van de rook van een brandende haard. Vooral de boedels uit de tweede helft van de achttiende eeuw tonen aan hoe het proces van materiële verfijning zich in het huis vertaalde. Het schouwkleed komt voor het eerst voor in twee Aalsterse boedels van de steekproef rond 1750. Aan het einde van het ancien régime was het aantal huishoudens met een gedecoreerde schouw toegenomen tot elf, een stijging van 2,1% naar 9,2%. Opvallend is dat in Doel de opmars sneller van start ging. Reeds in de eerste helft van de achttiende eeuw vermeldt meer dan 60% van de onderzochte staten van goed een schouwkleed, een percentage dat relatief stabiel zou blijven tot het einde van de achttiende eeuw.

De Aalsterse 'pioniers' uit het midden van de achttiende eeuw bekleedden ontegensprekelijk een centrale positie in de lokale economie.¹⁸ Ze behoorden tot de absolute top van het dorp en hun economische activiteiten wijzen op hun verbindende functie binnen de lokale gemeenschap. Josina Beeckman en Anthon Matthijs waren niet alleen landbouwers, ze bewerkten en spinden eveneens vlas én baatten een typische plattelandswinkel uit. In hun 'winkele' verkochten ze voedingsproducten zoals stroop, smout en

18 Reinoud Vermoesen, "Paardenboeren in Vlaanderen".

Figuur 3: Het schouwkleed is op tal van 18de-eeuwse tekeningen en schilderijen terug te vinden. Bemerkt ook de schalen die ter decoratie boven de deur geplaatst werden in de achtergrond. Detail uit Harmanus Vinkeles, Boereninterieur met gezin rond een haardvuur, ets en gravure, 1787. Bron: collectie Rijksmuseum Amsterdam, RP-P-1937-298.

mosterdzaad, maar ook 'pakken van kaardspelen', garen en linten, solferstokken enzovoort. Als paardenboer en kerkmeester reikte het commerciële netwerk van Peter Van Eeckhaut ver buiten de denkbeeldige dorpsgrenzen. Niet alleen door de materiële dienstverlening in de landbouw, maar ook door de functie als tussenpersoon in de linnen- en hophandel en als verpachter en crediteur, vormde zijn gezin een cruciale schakel in het web van economische transacties. Beide gezinnen vormden door hun economische activiteiten een imaginaire brug tussen de stedelijke en rurale cultuur. Het zou echter 'een brug te ver' zijn dit verdere verspreidingsproces als louter het doorsijpelen van rijk naar arm te omschrijven. Inderdaad, enkele

decennia later was het bezit van schouwkweden doorgedrongen tot in de lagere groepen van de samenleving, maar de bulk van de gezinnen behoorde nog steeds tot de rijkste helft van de rurale samenleving.

Ook in Doel was een meer uitgebreide en comfortabele materiële leefwereld veeleer weggelegd voor de welvarende leden van de samenleving. De grote polderboeren bezochten in het dorp niet alleen rurale ambachtslieden om hun alaam te laten repareren maar ook de diverse winkeliers en herbergiers die hen voorzagen van nieuwe huisraad en consumptiegoederen zoals porselein, schilderijen, schouwkweden, tabak enzovoort. Winkeliers functioneerden daarbij als doorgeefluik. Zo blijkt uit de boekhouding van Francois Lippeveld dat hij schulden had bij stedelijke leveranciers uit Antwerpen en Rotterdam. Uit die boekhouding komt eveneens naar voren dat het leeuwendeel van zijn klanten zich in het dorp bevond en niet in de hoeves in de polder, wat je wel zou verwachten aangezien daar de rijke polderboeren woonden. Tal van dorpsbewoners, in hoofdzaak andere ambachtslieden, handelaars en dienstverleners, gaven dus eveneens blijk van de wil en financiële macht om meer te consumeren.

Koffie of thee? Verspreiding van de warme drankcultuur op het Vlaamse platteland

In de historiografie is de verspreiding van exotische, overzeese goederen als koffie, thee en chocolade vaak aangewend als indicator voor de zogenaamde consumptie- en kleinhandelrevoluties. De toe-eigening van deze nieuwe goederen toont immers de bereidheid van huishoudens tot consumeren aan, tegen de logica van de 'pessimistische' koopkrachtstudies in. Volgens deze laatste historici is de daling van de rurale levensstandaard doorheen de achttiende eeuw immers moeilijk te verzoenen met het verbruik van 'exotische producten'.

De gebruiken die gepaard gingen bij de consumptie van deze warme dranken, lieten sporen na in de vroegmoderne wooncultuur. Gebruikers warmden de dranken immers op, bij voorkeur in speciaal daartoe bestemde ketels en serveerden de dranken in specifieke kannen en kopjes. Al dit servies werd natuurlijk bewaard op een zichtbare plaats als teken van het vermogen om deze dranken te kunnen consumeren. De snelle diffusie van de overzeese goederen is toe te schrijven aan een legertje kleinhandelaars dat tijdens en na de zogenaamde baanbrekende transformaties in de sector, als middelaar tussen koopman en consument optrad. Het is dan ook geheel symptomatisch dat de verspreiding van het nieuwe consumptiegedrag gepaard ging met een toename van het aantal gespecialiseerde, stedelijke detailhandelaars.

Het is echter maar de vraag in hoeverre beide evoluties hun weg vonden tot in de kleinste gehuchten van Binnen-Vlaanderen en tot in de polders. Eerder onderzoek van Carole Shammass (ruraal Engeland) en Erwin Steegen (regio Maastricht), komt tot de vaststelling dat zowel de bereidheid tot verbruik van de overzeese producten, als de distributie-infrastructuur op het achttiende-eeuwse platteland aanwezig waren.¹⁹ Johan Poukens wees voor de regio tussen Brussel, Lier en Mechelen op de cruciale rol van herbergen, als publieke plaats om nieuwe goederen te zien consumeren, en kruidenierswinkels, waar goederen gekocht konden worden voor eigen consumptie in de private of publieke sfeer.²⁰ Koffiekannen en theebussen kwamen in vele regio's met verschillende rurale structuren voor. Cruciaal lijkt de graad van economische uitwisseling, met andere woorden regio's waar de

19 Carole Shammass, *The pre-industrial consumer in England and America*, Oxford: Clarendon Press, 1990; Erwin Steegen, *Kleinhandel en stedelijke ontwikkeling. Het kramersambacht te Maastricht in de vroegmoderne tijd*, dl. 69, Hilversum: Maaslandse monografieën 2006.

20 Johan Poukens, "Tout-a-la-fois cultivateurs et commercans": smallholder and the Industrious Revolution in eighteenth-century Brabant", *Agricultural history review*, 60/2, 2012, 153–172. Johan Poukens, "Cultivateurs et commercans". *Huishoudelijke productie, consumptie en de industriële revolutie in het westen van het hertogdom Brabant (1680-1800)*, Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, dl. 35, Leuven: Peeters, 2020.

huishoudens marktgerichte activiteiten onderhielden, kenden meer markante wijzigingen in de materiële cultuur dan andere streken.

De boedels schetsen het geleidelijke diffusieproces van het verbruik van overzeese goederen in de dorpen rond Aalst. Vóór het midden van de achttiende eeuw is er geen enkele Aalsterse, rurale staat van goed die melding maakt van theebussen, koffiekannen, theeschotels enzovoort. Dit is zowel het geval voor de onderzochte 300 boedels als voor de 1167 staten van goed afkomstig uit Haaltert en Kerksken.²¹ Wel kwam een 'koperen chocoladepot' voor in de inboedel van Jan Van Royen een vermogende herbergier-bakker die overleed rond 1700. Vermoedelijk vervulden Van Royen ook een specifieke rol in de processen die de materiële cultuur vorm gaven. Het is bovendien één van de weinige boedels waar muziekinstrumenten (trekzak), boeken en kinderspeelgoed (een houten paard) in voorkwamen. Andere vermeldingen die wijzen op het verbruik van chocolade kwamen niet voor.

De boedels schetsen het geleidelijke diffusieproces van het verbruik van overzeese goederen in de dorpen rond Aalst

Koffie en thee kenden een sterkere verspreiding dan chocolade, hoewel thee net zoals in het vroeg achttiende-eeuwse Aalst en Antwerpen merklijk populairder was dan het zwarte goedje. Rond 1750 kwamen in drie boedels theebussen, -schotels en dergelijke meer voor en slechts in één enkele staat van goed een koffiekkan. De boedel van Adriane Huylebrouck waarin melding wordt gemaakt van een 'koffiekkan met de aftrek', geeft bijzonder weinig informatie om een degelijk sociaaleconomisch profiel te schetsen. De documenten van de 'theedrinkers' daarentegen, schetsen een opvallend gelijkaardig profiel. Zowel het gezin van Adriana Van Den Hauwe als dat van Josina Beeckman ressorteerden tot het meest vermogende kwart van de samenleving. Als grote paardenboer nam het eerste huishouden een centrale positie in de lokale economie in. Eenzelfde sleutelpositie viel te beurt aan het gezin van Josina Beeckman dat door de uitbating van haar plattelandswinkel, heel wat 'klanten' van de lokale economie bereikte. Ook in de verspreiding van het schouwkleed nam dit gezin een pioniersrol op. De laatste boedel behoorde eveneens aan een huishouden toe dat ontegensprekelijk in het netwerk van economische transacties participeerde. Adriaen De Bruyne was onder meer actief als houtbewerker of timmerman en deed voor het nodige (hout)transport een beroep op de lokale paardenboeren, zoals aan Judocus Meganck voor 'den arbeit met waegen en peerden' en de koster van Hofstade voor 'den arbeit van waegen'.

Opnieuw wijkt de materiële cultuur in de polder sterk af van de beschreven situatie in Binnen-Vlaanderen en bij uitbreiding zelfs met andere regio's waarin het kleinbedrijf domineerde.²² Bij de aanvang van de achttiende eeuw vermeldt een derde van de boedels theeattributen en zelfs in de helft van de staten van goed kwamen koffieservies, -ketels en -molens voor. Het is daarbij erg aannemelijk dat Doelse herbergiers en kleinhandelaars ook

21 Jozef De Brouwer, "De staten van goed als bron voor het leefmilieu gedurende de 17^e en 18^e eeuw te Haaltert en te Kerksken", *Het Land van Aalst*, 29/1, 1977, 1–48.

22 Johan Poukens, "Cultivateurs et commerçans", 257.

Figuur 5: Hoewel het zitmeubilair maar sober oogt, konden de bezoekers van deze 18de-eeuwse herberg wel reeds genieten van decoratie in de vorm van schotels, schilderijen en een spiegel aan de wand. Ook op de kast werd servies geplaatst ter decoratie. Anthonie van den Bos, *Interieur van een herberg*, Ets op blauw papier, 1778–1838. Bron: Collectie Rijksmuseum Amsterdam RP-P-BI-2923.

hier een voorttrekkersrol opnamen en instonden voor de verspreiding van deze goederen bij de polderboeren enerzijds en de rest van de rurale ambachten en dienstverleners anderzijds. Herbergier Heyndrick Verbruggen kon zijn klanten reeds voor 1720 koffie of thee serveren. Sporen van een meer comfortabele materiële cultuur in zijn privévertrekken onthullen dat Verbruggen de klanten van zijn herberg echter niets voorschotelde wat hij zelf niet geproefd had, zoals het een goede gastheer betaamt.

Op het einde van de achttiende eeuw kon men in bepaalde winkels zelf verschillende prijsklassen, wat kwaliteitsverschil impliceert, van koloniale goederen als tabak onderscheiden.

De pioniers van nieuwe consumptiepatronen in Doel waren dus handelaars, herbergiers en winkeliers en niet, zoals misschien verwacht, de vermogende polderboeren. Hoewel de rurale ambachtslieden en dienstverleners in de Doelpolder meer profiteerden van de omliggende landbouw dan hun collega's in Binnen-Vlaanderen, bleef het verschil in rijkdom tussen hen en de polderboeren namelijk bijzonder groot. Vanuit de middenklasse verspreiden de warme dranken zich vervolgens over nagenoeg alle sociale lagen van de Doelpolder, maar ook op het einde van het Ancien Régime blijven de gegoede middengroepen de voornaamste bezitter van attributen van warme dranken. Het zou tot in de tweede helft van de negentiende eeuw duren alvorens de relatieve aanwezigheid van koffie hoger lag bij de polderboeren dan bij de middengroep in het dorp. De instroom van nieuwe consumptiepatronen op het Doelse platteland gebeurde dus veel minder van bovenaf, maar werd gedreven door de gegoede leden van de middenklasse die het meest intensief in contact stonden met de stedelijke markt.

Besluit

Door de ongeziene toename van studies naar de vroegmoderne materiële cultuur lijkt het debat tussen optimisten en pessimisten – over de evolutie van de achttiende-eeuwse levensstandaard – naar de kant van de optimisten over te hellen. Door de focus op nieuwe, overzeese of decoratieve woonelementen werd de wooncultuur immers rijker en kleurrijker ingeschat. Deze bijdrage zet hierbij enkele kanttekeningen.

Lokale en regionale structuren domineren. Dit blijkt immers uit onze comparatieve analyse van enkele verklikkers – elementen in de materiële wooncultuur die iets vertellen over de relatie tussen materiële cultuur en levensstandaard – in Binnen-Vlaanderen en de Wase polders. In het hypermarktgerichte Doel was er een veel snellere en bredere verspreiding van het nieuwe consumptiepatroon bij nieuw, kleurrijk maar breekbaar huisraad, van decoratieve elementen en van overzeese consumptiegoederen dan bij rurale gezinnen in Binnen-Vlaanderen, waar vooral kleine keuterboeren leefden. Maar ook binnen elke regio bepaalde de lokale structuur wanneer en hoe die wooncultuur zich verspreidde. In Binnen-Vlaanderen waren de paardenboeren, maar ook de herbergiers en bij uitbreiding alle gezinnen die een cruciale functie vervulden in de lokale economie én dus intense relaties met stedelingen onderhielden, de pioniers in de verspreiding van de nieuwe, stedelijke cultuur. Ook in Doel lijkt het contact met de stedelijke markt de cruciale factor te zijn geweest in de verspreiding van stedelijke consumptiepatronen op het platteland. Anders dan in Aalst waren het in de polder echter niet de rijkste landbouwers die als tussenpersoon optraden. Dit lieten zij over aan groot- en kleinhandelaars in het dorp, die zo als doorgeefluik tussen de stedelijke en lokale economie fungeerden. En wat dan met het aloude debat over de levensstandaard? Hier moet een genuanceerd antwoord gegeven worden. Wat de casus Binnen-Vlaanderen betreft zijn we geneigd eerder de kant van de pessimisten te kiezen. Onze analyse van de verspreiding van de verklikkers geeft aan dat dit eerder een marginaal fenomeen was, beperkt tot een aantal gezinnen die door hun sleutelpositie in de lokale economie, in aanraking kwamen met de nieuwe (stedelijke) consumptiegewoonten. Dit oordeel kan evenwel niet veralgemeend worden voor andere regio's en zeker niet voor de Wase polders met als casus Doel. Hier drongen de nieuwe gebruiken niet alleen sneller door, maar ook bij relatief meer gezinnen. Niet iedereen had dus baat bij de groeiende economie en in bepaalde gevallen, zoals in Binnen-Vlaanderen, was een modieuze wooncultuur zelfs een teken van groeiende armoede.

Aan de slag met staten van goed

Rurale staten van goed zijn voor Vlaanderen en Brabant op heel wat plekken pas vanaf de tweede helft van de zestiende eeuw als seriële bronnen bewaard. Ze zijn terug te vinden in het archief van de schepenbank van de stad, kasselrij of heerlijkheid afhankelijk van de woonplaats van de overledene en worden bewaard in zowel de stadsarchieven en rijksarchieven van de provinciën. Staten van goed werden opgesteld om de rechten van minderjarige kinderen op een nalatenschap veilig te stellen (de leeftijd waarop meerderjarigheid bereikt werd, kan regionaal verschillen, in sommige gevallen kon dit zo hoog als 25 jaar zijn). Zoals het inleidende voorbeeld illustreerde, waren dit niet alleen de eigen kinderen van de overledene maar alle minderjarige erfgenamen. In de inleiding van een staat van goed wordt meestal verschillende personen vermeld: de overledene (vaak wordt de naam en woonplaats vermeld, de vermelding van het beroep is veel minder het geval), wie de houder/houderigge is (de weduwnaar of weduwe die zal instaan voor het opvoeden van de minderjarige kinderen indien deze van de overledene zijn) en de voogden (vaak mannelijke familieleden die de nalatenschap beheren tot de minderjarige erfgenamen meerderjarig worden en periodiek verantwoording moesten afleggen voor hun beheer via rekeningen). Omwille van die reden vind je in de archieven staten van goed vaak terug met tal van andere juridische documenten zoals aanvragen tot de opheffing van voogdij of uitgaverekeningen. Inhoudelijk bestaat de staat van goed uit drie voorname delen. Allereerst wordt een overzicht geboden van de onroerende en roerende bezittingen. Terwijl dat eerste deel voor een grote landbouwer erg lang kan worden, kan het voor een dorpeling die geen eigen grond of huis bezat helemaal ontbreken. De inboedel, die in de analyse van dit artikel centraal staat, kan eveneens sterk variëren in vorm. Dit kan gaan van een gedetailleerde omschrijving per voorwerp met unieke waardering, over enkele clusters van enkele voorwerpen met een gegroepeerde waarde tot één puntje met daarbij alleen de waardering van de totale inboedel. Als tweede onderdeel worden de uitstaande schuldvorderingen van het huishouden weergegeven. Deze bieden een uitstekend overzicht van de sociaaleconomische relaties die het huishouden met individuele personen of instellingen zoals armenhuizen aanging. Toch moeten de uitstaande schuldvorderingen steeds met de nodige zorg worden geanalyseerd. Niet alle schuldrelaties werden namelijk op eenzelfde manier bijgehouden en onderzoekers moeten in de eerste plaats bepalen met welk tijdsinterval schulden werden terugbetaald. Arbeidsprestaties die op heel

korte termijn vereffend werden zullen vaak onzichtbaar zijn in staten van goed en schulden die maar één keer per jaar betaald werden zijn heel erg afhankelijk van de datum waarop de overledene is overleden. Daarnaast wordt in sommige gevallen ook vermeld dat het aangetroffen contante geld in het sterfhuis is aangewend om openstaande schulden te vereffenen, zonder dieper in te gaan op de aard van deze schulden. Tenslotte eindigen staten van goed met de doodschulden, schulden die gemaakt net voor of na het overlijden die kunnen informeren over de uitvaart van de overledene.

Beredeneerde bibliografie

Gedurende de tweede helft van de twintigste eeuw werd door rurale historici voornamelijk aandacht besteed aan de productiezijde van de plattelandseconomie. Pas in de voorbije decennia werd wat welgekomen tegengewicht geboden met aandacht voor consumptie en voor de rol van verbruik in de evolutie van de levensstandaard op het platteland. In 1978 was Joan Thirsk een van de grondleggers voor het onderzoek naar rurale consumptiepatronen met haar *Economic Policy and Projects: The Development of a Consumer Society in Early Modern England* (Oxford 1978). Ook Peter Kriedte, Hans Medick en Jürgen Schlumbohm stelden rond deze periode vast dat de consumptiebehoeften van keuterboeren het noodzakelijke niveau van fysieke reproductie oversteeg in *Industrialization Before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism* (Cambridge 1981). De Amerikaanse historicus Jan De Vries borduurde voort op deze inzichten en stelde vast dat Friese landbouwhuishoudens tussen het midden van de zestiende en midden van de achttiende eeuw in toenemende mate nieuwe goederen zoals porselein, linnen en koffie of thee gingen consumeren in "Peasant Demand Patterns and Economic Development: Friesland 1550-1750", in W. Parker en E. Jones (red.), *European Peasants and Their Markets* (Princeton 1975), 205–268. Het idee dat huishoudens, die hij analyseerde als producerende en consumerende eenheid, werden gedreven door een drang naar nieuwe spulletjes en daarom meer en harder gingen werken, werkte hij later verder uit in zijn meer bekende *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and The Household Economy*, (New York en Cambridge 2009). In de jaren na de eerste publicaties van De Vries betwisten heel wat auteurs de geldigheid van de achttiende eeuw als universeel omslagpunt van het rurale consumptiepatroon. Zo stelde Anton Schuurman vast dat er een sterk contrast bleef bestaan tussen de goed ontwikkelde Hollandse Zaanstreek enerzijds en Oost-Brabant anderzijds, waar schaarste troef bleef tot diep in de negentiende eeuw, zie *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19^e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989). Ook in het huidige Vlaanderen en Brabant zijn historici op zoek gegaan naar de Revolutie van de vlijt op het platteland. Daarbij wees Johan Poukens op de belangrijke rol van herbergen als publieke ruimte waar plattelandsbewoners nieuwe consumptiepatronen konden waarnemen en vervolgens zelf uitproberen in zijn "‘Tout-à-la-fois cultivateurs et commerçans’: smallholder and the Industrious Revolution in eighteenth-century Brabant", *The Agricultural History Review*, 60/2 (2012), 153–172. In een poging een oorzaak voor de waargenomen consumptieverandering te ontdekken, stelden Bruno Blondé, Thys Lambrecht, Wouter Ryckbosch en Reinoud Vermoesen vast dat een arbeidintensifiëring in zowel het proto-industriële Vlaamse platteland als het meer commerciële Brabantse platteland samen liep met de ontwikkeling van nieuwe consumptiegewoonten, zie "Consumérisme, révolution agricole et proto-industrialisation dans la Flandre et le Brabant du XVIIIe siècle: malédiction ou bénédiction? Une synthèse préliminaire", G. Ferrand en J. Petrowiste, *Le Nécessaire et Le Superflu: Le Paysan Consommateur*, 36, (2019), 189–214. Een direct oorzakelijk verband tussen de toegenomen vlijt en de nieuwe consumptiepatronen konden zij echter niet vaststellen.

Biografie

Wout Vande Sompele studeerde geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen (UAntwerpen) en voert momenteel aan diezelfde universiteit een doctoraatsonderzoek naar vroegmoderne en negentiende-eeuwse rurale ambachtslieden, handelaars en dienstverleners aan de hand van een case-study in het Oost-Vlaamse polderdorp Doel. Dit proefschrift zal in het voorjaar 2022 verschijnen onder de titel 'Tussen landbouw en de markt. De rurale middenstand in de Doelpolder, 1614-1900'. Verder is hij geïnteresseerd in vroegmoderne sociale en economische geschiedenis en publieksgeschiedenis.

Reinoud Vermoesen studeerde moderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Leuven en promoveerde in 2008 aan de Universiteit Antwerpen (UAntwerpen) met het proefschrift 'Markttoegang en commerciële netwerken van rurale huishoudens'. Hij doceerde aan de UAntwerpen en de UGent en is momenteel als onderwijscoördinator en als gast-docent verbonden aan het Departement Geschiedenis van de UAntwerpen. Hij doet onderzoek naar vroegmoderne rurale en koloniale geschiedenis.

Hygiëne in de hoofdstad

De opkomst van sanitaire voorzieningen in Brusselse woonhuizen en de rol van de overheid (1850–1900)

Matthijs Degraeve

Een warm bad of douche nemen, het comfort van een watergespoeld toilet en 24 op 24 uur toegang tot stromend, drinkbaar water in huis... Hoe vanzelfsprekend deze voorzieningen vandaag ook mogen lijken, ze zijn het resultaat van een langzame ontwikkeling waarbij de normen voor sanitair comfort stelselmatig werden opgedreven. Hoewel plaatselijke overheden al van oudsher maatregelen namen ter verbetering van de publieke watervoorziening en de volksgezondheid, vormde de tweede helft van de negentiende eeuw een beslissende periode. Vooral in de grootsteden, waar de Industriële Revolutie en bevolkingsgroei hun grootste impact hadden, vonden de meest ingrijpende vernieuwingen plaats.

Deze bijdrage tracht een antwoord te formuleren op de vraag welke rol de stedelijke overheid vervulde in de opkomst van deze sanitaire voorzieningen in Brusselse woonhuizen tussen 1850 en 1900. Welke infrastructurele ingrepen maakten de verspreiding van sanitair binnenshuis mogelijk? En speelden de stedelijke bouwvoorschriften een faciliterende of net een remmende rol? Dit wordt onderzocht aan de hand van bronnen die door het stadsbestuur werden opgesteld ter regulering van de sanitaire omstandigheden in de publieke en de private ruimte: bouwverordeningen, gemeenteraadsverslagen en de reglementering van de watervoorziening. Ze worden bewaard in het Brusselse stadsarchief, maar zijn ook veelal gedigitaliseerd en online raadpleegbaar.¹ Een belangrijke kanttekening is dat dit soort normatieve bronnen veeleer een gewenste dan een werkelijke toestand weerspiegelen. Zo bleven de sanitaire omstandigheden voor de Brusselse arbeidersbevolking nog tot diep in de twintigste eeuw barslecht. Deze bijdrage handelt dan ook in hoofdzaak over de introductie van sanitair comfort in de woonhuizen van de welgestelde stedelijke burgerij.

Hiervoor wordt ook gesteund op de uitgebreide lokaal-historische literatuur over dit onderwerp. Tal van aspecten van de Brusselse sanitaire geschiedenis, van watervoorziening tot riolering, werden reeds uitvoerig bestudeerd

1 *Archief van de Stad Brussel (ASB), 'Online archieven', <https://archieff.brussel.be/online-archieven> (31 augustus 2021).*

door historici zoals Chloé Deligne en Liliane Viré.² Een allesomvattende blik op de impact van de overheid – van openbare voorzieningen tot architecturale voorschriften binnenshuis – ontbreekt echter tot dusver in de geschiedschrijving over de opkomst van sanitaire voorzieningen in de stad. Dit overheidsingrijpen kwam vanzelfsprekend niet uit het niets. Vooraleer de impact ervan wordt toegelicht, bied ik de nodige context over de groei en industrialisering van Brussel en de heropleving van het hygiënisch bewustzijn in de stad. Vervolgens wordt het sanitaire overheidsingrijpen opgesplitst in de aanleg van openbare voorzieningen enerzijds, en de regulering van het sanitair binnenshuis anderzijds. De conclusie vat de voornaamste bevindingen samen en biedt perspectieven voor verder lokaal-historisch onderzoek.

Een 'Great Sanitary Awakening' in negentiende-eeuws Brussel?

Rond het midden van de negentiende eeuw nam in West-Europese steden het besef van het belang van openbare en persoonlijke hygiëne sterk toe. In de internationale historische literatuur wordt deze ontwikkeling traditioneel aangeduid als de 'Great Sanitary Awakening', een term die bedacht werd door Charles-Edward Winslow in 1923 en tot op vandaag veel wordt gebruikt.³ In tal van studies wordt erop gewezen dat in deze periode een ongeziene hoeveelheid maatregelen werden genomen om de sanitaire omstandigheden in de steden te verbeteren, met name door de aanleg van rioleringsystemen voor de afvoer van afvalwater en van leidingen voor de aanvoer van drinkwater.⁴

De 'Great Sanitary Awakening' in de negentiende eeuw vormde dus niet zozeer een volledig nieuwe ontwikkeling, maar bouwde voort op bestaande, pre-industriële sanitaire opvattingen en maatregelen

Recente kritiek op dit standpunt is uitgewerkt door Carole Rawcliffe en Roos van Oosten.⁵ Steunend op een massa aan archeologisch bewijsmateriaal voor middeleeuwse en vroegmoderne steden, stellen zij dat, lang voor de negentiende eeuw, een sterk hygiënisch bewustzijn leidde tot vele ingrepen in de stedelijke sanitaire infrastructuur. Openbare waterputten en -pompen waren alomtegenwoordig, er werden grootschalige watervoorzieningswerken uitgevoerd, en afval- en regenwater werd afgevoerd via goten en afvoerbuizen naar beerputten.⁶ De 'Great Sanitary Awakening' in de negentiende eeuw vormde dus niet zozeer een volledig nieuwe ontwikkeling, maar bouwde voort op bestaande, pre-industriële sanitaire opvattingen en maatregelen. De verbetering van het hygiënisch bewustzijn vanaf de jaren 1850 moet worden gezien als een reactie op de verslechterde sanitaire omstandigheden in de steden, als gevolg van de sterke industrialisering en bevolkingsgroei in die periode.

2 Zie beredeneerde bibliografie.

3 J. Salzman, *Drinking Water: A History* (Revised Edition) (New York 2017); R.J. Shephard, *An Illustrated History of Health and Fitness, from Pre-History to Our Post-Modern World* (New York 2015).

4 W. Van Craenenbroeck, *Antwerpen op zoek naar drinkwater. Het ontstaan en de ontwikkeling van de openbare drinkwatervoorziening in Antwerpen 1860-1930* (Tielt 1998); L. Viré, *La distribution publique d'eau à Bruxelles, 1830-1870*, (Brussel 1973).

5 C. Rawcliffe, *Urban Bodies: Communal Health in Late Medieval English Towns and Cities* (Woodbridge 2013); R. van Oosten, 'The "Great Sanitary Awakening" Questioned: Is There a Solid Argument in Favour of the "Filthy Medieval City" Hypothesis?', *Medieval and Modern Matters* 5 (2014) 95-116.

6 H. Deneweth, *Goede muren maken goede burenen. Verbouwingen en buurtleven in Brugge 1500-1800* (Brugge 2020).

De Zenne in de jaren 1860, foto door Louis Ghémar vlak voor de overwelving (ASB FI J-1178).

Brussel maakte zo'n doorgedreven industrialisering en bevolkingsgroei mee in de negentiende eeuw, mede dankzij haar status als nieuwbakken hoofdstad van België sinds 1830, een kanaal richting het steenkoolbekken rond Charleroi, geopend in 1832, en de vroegste spoorverbindingen op het Europese continent vanaf 1835. Het bevolkingscijfer nam toe van zo'n 140.000 inwoners in 1830 tot zo'n 625.000 in 1900. Meer dan door hoofdstedelijke pracht en praal werd Brussel in deze periode gekenmerkt door rook, roet, stank en afval. Vooral in de nauwe steegjes en beluiken, die volgepakt zaten met arme arbeidersgezinnen, waren de hygiënische omstandigheden erbarmelijk. Op de binnenkoer lagen waterputten dikwijls vlak naast beerputten die het drinkwater op die manier besmetten.⁷ Het gebrek aan propere latrines, riolering en drinkwater vormde een gevaarlijke bron van infecties. Dit werd al te duidelijk tijdens de herhaaldelijke cholera-epidemies in de negentiende eeuw. Met een sterftegraad van meer dan 3% van de bevolking geldt de epidemie van 1866 nog steeds als de zwaarste sterftecrisis in België sinds het begin van de negentiende eeuw.⁸ In Brussel overleden dat jaar 3469 mensen aan cholera. Vooral de volkswijken langs de Zennerivier en in de Marollen werden hevig getroffen.⁹

- 7 G. Abeels, 'L'eau dans les Marolles', *Les Cahiers de La Fonderie* 16 (1994) 33.
- 8 I. Devos, 'Van pest tot corona. Een zeer korte geschiedenis van epidemieën in Vlaanderen en België', *Epidemieën* (blog), 25 mei 2020, <https://www.queteletcenter.ugent.be/epidemieen/>.
- 9 C. Falise, 'Le cholera à Bruxelles en 1866', *Les Cahiers de La Fonderie* 16 (1994) 26; I. Devos, 'De cholera-epidemie van 1866 in Brussels: een reconstructie', *Epidemieën* (blog), 4 september 2020, <https://www.queteletcenter.ugent.be/cholera/>.

Naast een groeiende arbeidersbevolking zwollen ook de rangen van de welgestelde stedelijke burgerij enorm aan in deze periode. Hun toenemende levensstandaard en sociale status waren echter moeilijk te verzoenen met de verslechterende sanitaire condities in de stad. Geholpen door nieuwe technische mogelijkheden en de toenemende beschikbaarheid van kapitaal leidde een groeiend hygiënisch bewustzijn van een alsmaar mondigere burgerij tot een ongeziene schaal van sanitaire maatregelen.

De erkenning van het belang van water voor de persoonlijke gezondheid en hygiëne is in de loop der eeuwen herhaaldelijk gewijzigd. Terwijl openbare badhuizen in de Oudheid en de Middeleeuwen nog een algemeen verspreid fenomeen waren,¹⁰ verdween deze badcultuur nadien naar de achtergrond wegens de vaak dubieuze waterkwaliteit en de onvoldoende ontwikkelde kennis over de verspreiding van ziektes. Pas in de achttiende eeuw kwamen nieuwe medische inzichten op over het belang van proper water, persoonlijke hygiëne en huiselijke netheid voor de fysieke gezondheid. De beweging van het 'hygiënisme' kwam voor het eerst tot uiting in de herverschijning van openbare badhuizen in de stad, een luxe die alleen de gegoede burgerij zich kon veroorloven. In Brussel werd in 1768 het eerste openbare badhuis Terre Neuve opgericht.¹¹ Vanaf het begin van de jaren 1830 werden vijf badhuizen vermeld in de handelsalmanakken van de stad: Saint-Sauveur, Saint-Géry, Saint-Georges, Vangheluwe en in het Sint-Pietershospitaal. Veeleer dan te worden gebruikt voor persoonlijke hygiëne werden deze baden nog meestal in een medisch-curatieve context geplaatst. In 1834 werden de baden en douches van Vangheluwe bijvoorbeeld geadverteerd om te worden gebruikt 'voor de behandeling van ziekten van de huid, het lymfestelsel en het zenuwstelsel, enz.'¹²

In de volgende decennia, toen water een gezonde en schone reputatie herwon, begonnen openbare baden naar het voorbeeld van Parijs een grotere rol te spelen in de persoonlijke hygiëne. Tegen 1840 waren er acht openbare baden in Brussel, zoals de baden van de Naamsepoort, de baden Léopold en de baden Nolle. Zij boden een breed gamma aan warmwater- en stoombaden, hydraulische stofbaden, gas- en stoomdouches, enz. Nieuw was dat vijf openbare baden ook badkuipen aan huis leverden.¹³

In de loop van de jaren 1840 en 1850 ontstond, naast deze burgerlijke bezorgdheid om persoonlijke hygiëne, ook een (paternalistisch) ideologisch discours ter bevordering van de volksgezondheid. Door de hygiënische omstandigheden van de stedelijke arbeidersbevolking te verbeteren zouden zowel hun levensomstandigheden, arbeidsproductiviteit als moreel gedrag erop vooruitgaan.¹⁴ In Brussel vonden er tal van raden, commissies en conferenties over hygiëne plaats, werden enquêtes en onderzoeken verricht over de sanitaire omstandigheden in de stad, en werden gespecialiseerde tijdschriften gedrukt over volksgezondheid en sanitaire voorzieningen.¹⁵ In een verslag uit 1844 schreef journalist Edouard Ducpétiaux nog dat 'de meeste woningen de meest onontbeerlijke voorzieningen ontberen; zij hebben geen gootstenen, waterpompen of latrines, op één gemeenschappelijke na. We zagen dat bijna 70 huishoudens het moesten doen met dezelfde latrine en dezelfde pomp.'¹⁶

De aanleg van openbare voorzieningen

De opeenvolgende cholera-epidemieën speelden een beslissende rol bij het op gang brengen van overheidsmaatregelen op het gebied van de volksgezondheid. De stedelijke overheid moest ingrijpen om de snel

10 F. van Dam, *Het middeleeuwse openbare badhuis, fenomeen, metafoor, schouwtooneel* (Hilversum 2020).

11 M. Ressler, *Zwembaden en openbare badhuizen van Brussel*, Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis 54 (Brussel 2015) 4–5; F. Boquet, J. Houssiau en T. Symons, *Baden in Brussel. Van een bad nemen naar zwemmen als ontspanning*, Historia Bruxellae 6 (Brussel 2005), 17–18.

12 ASB, *Annuaire industriel et administratif de la Belgique* (Brussel 1833), Listes particulières classées par ordre alphabétique d'états et de noms, 8.

13 ASB, *Indicateur belge ou guide commercial et industriel* (Brussel 1840) 191.

14 M.T. Williams, *Washing 'the Great Unwashed': Public Baths in Urban America, 1840-1920* (Columbus 1991).

15 L. Viré, 'La distribution d'eau à Bruxelles au 19e siècle', *Les Cahiers de La Fonderie* 16 (1994) 8.

16 E. Ducpétiaux, *De la mortalité à Bruxelles comparée à celle des autres grandes villes: Mémoire adressé à l'administration communale et au Conseil Central de Salubrité Publique* (Brussel 1844).

Porseleinkaart van de Baden Saint-Sauveur, ca. 1850 (Renoy 1979).

groeïende steden leefbaar te houden. Een eerste maatregel naar Engels voorbeeld bestond uit de bouw van openbare badhuizen voor de arbeidersbevolking van de stad. In 1850 pleitte minister van Binnenlandse Zaken Charles Rogier voor dergelijke initiatieven. Het eerste openbare badhuis voor arbeiders in Brussel, de *Bains économiques* in de Marollen, werd geopend in 1854. Er waren dertig baden voor mannen en zeven voor vrouwen. De afzonderlijke cabines waren uitgerust met een grote zinken badkuip van 2x 1.80 meter in een eiken bekisting, een spiegel, een kapstok en een plank.¹⁷

Van nog groter belang, maar initieel in hoofdzaak opnieuw gericht op de stedelijke burgerij, was de uitbouw van een nieuw watervoorzieningsstelsel in Brussel. De bestaande waterputten werden steeds meer vervuild door infiltraties vanuit beerputten en de Zenne. De hydraulische machine in Sint-Joost, die rond de sloop in 1855 nog zo'n 500 woningen van drinkwater voorzag, was verouderd en werkte vaker niet dan wel. Toen rond het midden van de negentiende eeuw doeltreffender en vrij goedkope leidingssystemen op de markt kwamen,¹⁸ kon het stadsbestuur initiatieven op een veel grotere schaal dan voorheen ontwikkelen om de groeiende stad van drinkwater te voorzien.

Na enkele mislukte privé-initiatieven tussen 1844 en 1848, keurde de Brusselse gemeenteraad in december 1852 een project goed voor de aanleg van een ondergrondse gemetselde pijpleiding van 30 km die water van de Zuid-Brabantse rivier de Hain, nabij Eigenbrakel, naar een hoog-

17 Ressler, *Zwembaden en openbare badhuizen*, 5–7; Boquet, Houssiau, and Symons, *Baden in Brussel*, 18–21.

18 J. McGuinness, 'Some Drainage and Sanitary Provisions for 19th/Early 20th Century British Housing', in W.P. Campbell et al. (red.), *Water, Doors and Buildings: The Proceedings of the Sixth Conference of the Construction History Society* (Cambridge 2019) 87–102.

gelegen reservoir van 20.000 m³ in de zuidoostelijke voorstad Elsene zou brengen.¹⁹ Zo werd Brussel de eerste Belgische stad met een openbaar waterleidingnet, in navolging van andere Europese hoofdsteden als Londen en Parijs. In Amsterdam werd in 1853 een particulier systeem in gebruik genomen waarbij een pijpleiding water aanvoerde vanuit de duinen in het noorden, in plaats van zoals voorheen water uit putten op te pompen en via schuiten aan te voeren.²⁰

19 Viré, 'La distribution d'eau à Bruxelles', 11–13.

20 C.P. Krabbe, 'De nadagen van het ambachtelijke bouwen (1800-1860)', in *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2018) 37; C.P. Krabbe, 'Een veranderende woonomgeving (1860-1900)', in *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2018) 73.

Bouw van een waterreservoir van 20.000 m³ in Elsene, augustus 1877 (ASB CI J-694).

In Brussel waren de werken voltooid in oktober 1856. Vanuit het reservoir in Elsene werden leidingen aangelegd over de hele stad om het water te verspreiden naar particuliere woningen die een jaarlijkse bijdrage betaalden voor de levering van stadswater. Aanvankelijk was een sociale maatregel van kracht waarbij het watertarief afhankelijk was van het kadastrale inkomen van het aangesloten pand. Op die manier werden de kosten voor de armere arbeidersbevolking laag gehouden en konden ook hun hygiënische omstandigheden worden verbeterd. In 1870 werd hiervan echter afgestapt wegens foute berekeningen, fraude en verspilling. Sindsdien werd het tarief berekend op basis van het individuele verbruik.²¹ Het gevolg was dat al snel alleen de gegoede burgerij nog echt van de watervoorziening wist te profiteren. Bovendien werden verschillende openbare fontein

21 V. Heymans, *Les dimensions d'ordinaire: la maison particulière entre mitoyens à Bruxelles. Fin XIXème - début XXème siècle* (Parijs 1998) 143, Viré, *La distribution publique d'eau à Bruxelles*, 147.

zodat velen die voordien gratis van drinkwater werden voorzien er ineens voor moesten betalen. Na protest werden in 1862 bijvoorbeeld enkele openbare fonteynen opnieuw in gebruik genomen, maar men bleef ook gebruik maken van vervuilde particuliere putten. De vele arbeiderswoningen en -steegjes werden uiteraard veel trager aangesloten op het net. In 1890 telde een onderzoek 762 arbeiderswoningen die op het waterleidingsnet waren aangesloten, maar ook 731 die waterputten of regenwaterreservoirs gebruikten. Zelfs in de jaren 1930 waren slechts 7 van 36 steegjes van stromend water voorzien.²²

Vele abonnees woonden in de welgestelde Leopoldwijk, een oostelijke uitbreiding van Brussel-stad.²³ Sedert 1858 werden ook de randgemeenten bediend. Toen de rivier de Hain echter de limieten van haar waterdebiet bereikte en een allesomvattend plan voor de bevoorrading van de hele stedelijke agglomeratie uitbleef, begon de stad Brussel alleen zichzelf te bevoorraden. Als reactie daarop richtten de andere gemeenten in 1891 de *Compagnie Intercommunale des Eaux* (CIE) op, die pas in 1933 met het net van Brussel-stad fuseerde tot de *Compagnie Intercommunale Bruxelloise des Eaux* (CIBE).²⁴

Naast de aanvoer van zuiver drinkwater nam de overheid ook initiatieven voor een efficiëntere en hygiënischere afvoer van menselijk en huishoudelijk afvalwater. In het begin van de negentiende eeuw werd dit nog vrij rudimentair geregeld. Latrines op de binnenkoer loosden via een vaak ontoereikend rioleringsstelsel in de Zenne of in beerputten onder de grond. Als die beerputten niet regelmatig werden gelegegd om als meststof te dienen, konden ze nabijgelegen waterputten verontreinigen.²⁵

De toenemende hygiënische standaarden en de bevolkingsgroei dwongen het stadsbestuur om haar afvalproblemen efficiënter te beheren. Naar het voorbeeld van Londen²⁶ werd in 1859–65 een nieuw systeem uitgewerkt waarbij uitwerpselen onmiddellijk werden afgevoerd door een waterstroom via een ondergronds leidingnetwerk, waarna ze werden geloosd in de Zenne. De cholera-epidemie van 1866 vormde de belangrijkste stimulans om te investeren in de uitbreiding en reorganisatie van de riolering. De overwelving van de Zenne, tussen 1866 en 1871, ging gepaard met de installatie van twee grote ondergrondse rioolwatercollectoren. Het vormde het eindpunt van het proces, waarna Brussel over een volledig operationeel ondergronds rioleringsstelsel beschikte, nog vóór Parijs.²⁷

De cholera-epidemie van 1866 vormde de belangrijkste stimulans om te investeren in de uitbreiding en reorganisatie van de riolering

De verbeterende hygiënische omstandigheden zetten dikwijls plaatselijke opwaarderingsprocessen in gang. Door de overwelving van de vervuilde Zenne moesten tal van volksstraten en -buurten plaats ruimen voor een brede boulevard, bestemd voor de stedelijke burgerij. Beleidsmakers waren

22 Abeels, 'L'eau dans les Marolles', 33–34.

23 Viré, *La distribution publique d'eau à Bruxelles*, 123.

24 Viré, 'La distribution d'eau à Bruxelles', 11–13. Heymans, *Les dimensions d'ordinaire*, 142; C. Deligne, *Brussel boven water. Geschiedenis van de relatie van de stad met haar waterlopen van de Middeleeuwen tot vandaag*. *Historia Bruxellae* 7 (Brussel, 2005) 51.

25 C. Deligne, 'Industrialisation, Manure and Water Quality in the 19th Century. The Senne River in Brussels as a Case Study', *Water History* 8:3 (2016).

26 D. Lamarcq, *Het latrinaire gebeuren: de geschiedenis van het W.C.* (Gent 1993) 109; L. Lambton, *Temples of Convenience and Chambers of Delight* (London 1998) 10.

27 M. Angenot, A. Hendrick en T. Symons, *De ingewanden van de stad. Het verhaal van de Brusselse riolen*, *Historia Bruxellae* (Brussel 2019) 20.

immers bezorgd dat zij het oude stadscentrum zouden ontluchten en hun rijkdom zouden meenemen naar nieuw ontwikkelde voorsteden, wat een belangrijk extra argument vormde ten gunste van dergelijke grote openbare saneringswerken.²⁸ Hoewel de gezondheid van de arbeidersbevolking een discursieve prioriteit vormde, waren de maatregelen van de overheid in de praktijk niet in hun voordeel, althans niet vóór de twintigste eeuw.

De regulering van sanitair binnenshuis

Vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw maakten deze nieuwe openbare nutsvoorzieningen de opkomst mogelijk van geavanceerde sanitaire voorzieningen binnenshuis. Deze evolutie begon met de woningen van de gegoede burgerij rond 1850 en was honderd jaar later doorgedrongen tot zowat alle lagen van de bevolking.

Voor deze veralgemening van modern sanitair was overheidsingrijpen in de private sfeer evenzeer van belang. In Brussel was dergelijke regelgeving vooral gericht op het verplichten van toiletvoorzieningen in nieuwe gebouwen. In 1846 werden toiletruimtes verplicht in de woning en ook moesten ze worden aangesloten op de stadsriolering. Zo werd het toilet geleidelijk aan in de woning geïntegreerd in plaats van een aparte eenheid te vormen op de binnenkoer. In 1883 werd een strengere bouwverordening opgelegd. Het stadsbestuur zag nauwlettend toe op de conformiteit van waterleidingen, ventilatie en raamafmetingen. Ook werden waterclosets (WC's) met spoeling en afvoer via de riolering verplicht.²⁹ Deze Engelse uitvinding uit 1775 spoelde water vanuit een hoog reservoir door een sifon om de inhoud van het toilet in de riolering te laten uitkomen. De WC was dus bij voorkeur afhankelijk van openbare nutsvoorzieningen voor zowel de aanvoer als de afvoer van water.³⁰ Voorafgaand aan de uitbouw van het nieuwe publieke watervoorzieningsstelsel in 1856 vonden dergelijke toiletten à l'anglaise dan ook maar moeilijk ingang in Brussel, omdat ze afhankelijk waren van de (gebrekkige) watertoren in Sint-Joost of van privé-waterreservoirs op zolder.

De stad Brussel was een voorloper in het controleren van de plaatsing van toiletvoorzieningen in het interieur. Vanaf 1883, met de noodzaak om een watercloset in nieuwe woningen te installeren, werd ook de plicht ingevoerd om een grondplan toe te voegen aan de bouwaanvraag. Hierdoor verkreeg de overheid voor het eerst controle over de interieurinrichting van woningen.³¹ Andere Belgische gemeenten volgden dit voorbeeld, zowel in Brussel (Anderlecht, Sint-Joost en Sint-Gillis) als elders (Antwerpen en Luik). In Parijs zou een soortgelijke wetgeving pas in 1894 worden aangenomen, en in Amsterdam zelfs pas in 1935.³² Andere Brusselse gemeenten (Schaarbeek, Molenbeek, Elsene en Laken) wensten daarentegen alleen de verbinding tussen het openbare net en bepaalde installaties te controleren.³³ In 1899 legde de Hoge Raad voor Hygiëne via een ministeriële omzendbrief uiteindelijk strenge regels op voor de oppervlakte, de verluchting en de toegankelijkheid van particuliere sanitaire installaties in elke Belgische gemeente.³⁴

Ondanks deze regulering werden niet alle bestaande latrines meteen vervangen door WC's. Vooral bij de lagere sociale klassen werden WC's pas in de loop van de twintigste eeuw geleidelijk aan de norm. In veel steegjes in het stadscentrum bleven de toiletten lang heel rudimentair. Nog op het einde van de jaren 1920 werden eenvoudige toiletputten gebruikt door meerdere gezinnen, waren ze zelden aangesloten op de

28 L. Gaiardo, *Gangen in Brussel*, Brussel, Stad van Kunst en Geschiedenis 27 (Brussel 2008) 12–14; Falise, 'Le cholera à Bruxelles', 28.

29 ASB, *Règlement sur les bâtisses arrêté par le Conseil communal le 8 janvier 1883*, art. 79–95.

30 Lamarq, *Het latrinaire gebeuren*, 90–91.

31 Heymans, *Les dimensions de l'ordinaire*, 150–56; S. Galavan, 'Permitted Designs: Regulatory Control and the Late Nineteenth-Century Brussels Row House', *Construction History* 36:1 (2021).

32 D. Broekhuizen, 'Een betere woning voor allen (1900-1940)', in *Huizen in Nederland. De negentiende en twintigste eeuw* (Zwolle 2018) 125.

33 G. Maukels, 'Comparaison des règlements de quelques villes et communes', *L'Emulation* (dec. 1894) suppl. par. 17.

34 *L'Emulation*, 25:3 (1900), 19–24.

riolering en werden ze ondergebracht in een houten cabine buiten, of in een smalle ruimte tussen twee verdiepingen.³⁵

Vooraf bij de lagere sociale klassen werden WC's pas in de loop van de twintigste eeuw geleidelijk aan de norm

35 C. Billen en J.-M. Decroly, *De kleinste kamertjes in de grootstad. Openbaar sanitair in Brussel van de Middeleeuwen tot vandaag*, *Historia Bruxellae* 4 (Brussel 2003) 51–53.

Sanitair in Maison Autrique in Schaarbeek, gebouwd in 1893 (foto's door auteur).

In tegenstelling tot het toilet nam de overheid geen maatregelen voor de verplichte installatie van een badkamer in huis. De badkamer werd bijgevoegd minder snel geïntroduceerd, maar dit kwam evenzeer voort uit een grote terughoudendheid ten aanzien van dergelijke nieuwigheden. De innovaties in de badkamer volgden elkaar immers in een razendsnel tempo op. Zo verscheen een kolen- of gasboiler in de badkamer om het water te verwarmen, maar vaker nog werd een reservoir met warm water in de kachel ingebouwd. Naarmate stromend water het vullen vergemakkelijkte, werden badkuipen groter en comfortabeler. Luxueuze versies werden, net als toiletten en wastafels, als traditionele meubels ingekapseld in gedecoreerde houten of gietijzeren kasten. Pas tegen het einde van de negentiende eeuw kwamen badkuipen los op vier pootjes te staan om ruimte te bieden aan de afvoer, of werden ze in de muur en vloer betegeld. De badkamer evolueerde stilaan naar een meer steriele, hygiënische ruimte, waarbij materialen werden gebruikt die waterbestendiger en gemakkelijker schoon te houden waren. Naarmate de markt groeide, moesten de handgemaakte, vaak rijkelijk versierde apparaten het dan ook steeds vaker afleggen tegen goedkopere, in serie vervaardigde goederen.³⁶

36 Heymans, *Les dimensions de l'ordinaire*, 144–149.

De traditionele waterkan en waskom op een wastafeltje in de slaapkamer bleven niettemin lang in gebruik, samen met sporadische baden in

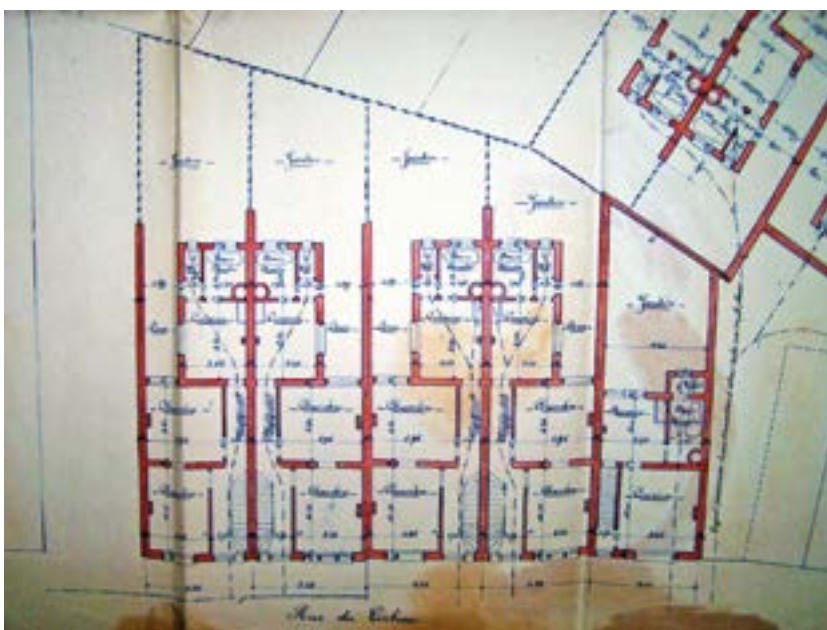
'Album Général des appareils de Cuisine, Chauffage et Bâtiment' van de firma Colin & Cie, 1903 (ASB).

verplaatsbare badkuipen van koper, tin, zink of hout die via loden buizen of met emmers werden gevuld met (verwarmd) water uit een put of regenreservoir.³⁷ Vooral in arbeiderswoningen werden badkamers langzamer ingevoerd. De opkomst van de sociale woningbouw zorgde echter voor enkele vroege uitzonderingen, zoals de vijf woningen in de Raafstraat, gebouwd in 1902 voor de Schaarbeekse Haard, die elk reeds met een badkamer waren uitgerust.³⁸

Desondanks oefende de badkamer geleidelijk een diepgaande invloed uit op de indeling van het huis. In bestaande huizen moest plaats worden

37 N. Hogen, *In weelde baden: de badkamer in het Nederlandse interieur* (Amsterdam 2012) 103.

38 Ressler, *Zwembaden en openbare badhuizen*, 10; C. Huberty, 'Histoires de Foyers Schaarbeekois', in: G. Dehaene en C. Huberty (red.), *Le Foyer schaarbeekois: 100 ans* (Brussel 1999) 44.

Grondplan van sociaal woningproject door de Schaarbeekse Haard in de Raafstraat 112-120 (Archieven dienst stedenbouw Schaarbeek, Archiviris).

gevonden om een badkamer onder te brengen, bijvoorbeeld door een slaapkamer op te offeren of op te splitsen. In nieuwbouwwoningen moest een doordacht ontwerp zorgen voor de juiste locatie, rekening houdend met toegankelijkheid, privacy en de nodige leidingen.³⁹ Laat negentiende-eeuwse badkamers bevonden zich meestal in een aangebouwde ruimte aan de achterkant van het huis, tussen de begane grond en de eerste verdieping, of soms in de kelder, in de buurt van de keuken en de wasruimte. Dit maakte het mogelijk om alle voorzieningen gemakkelijk aan te sluiten op het waterleiding- en rioleringsnet, maar resulteerde in eerste instantie ook in een onhandig afgelegen locatie ten opzichte van de slaapkamer.⁴⁰ Initieel was er immers doorgaans slechts één waterkraan in huis, vaak in de keuken of de wasruimte. Pas later werd een netwerk van leidingen door het hele huis aangelegd.⁴¹

39 Hogen, *In weelde baden*, 62–64.

40 Heymans, *Les dimensions de l'ordinaire*, 144–149.

41 Krabbe, 'Een veranderende woonomgeving', 74; Broekhuizen, 'Een betere woning', 125.

Waterleidingen in Hotel Solvay in Brussel, gebouwd in 1894–1898 (foto door F. Vandeputte).

Om de massale installatie van deze waterleidingen in huis mogelijk te maken, vervulde de Brusselse overheid, tot slot, een belangrijke maar ditmaal *deregulerende* rol. In de eerste jaren na de aanleg van het openbare waterleidingnet in 1856 was de markt voor de installatie en het onderhoud van private leidingen die aangesloten waren op het net nog streng gereguleerd. De waterdistributiedienst (*Service des Eaux*) speelde een sleutelrol. De dienst had een directeur (stadsarchitect Victor Jamaer van 1865 tot 1875), vijf tot zes inspecteurs, een controleur van watermeters, een werkplaatsopzichter, een bankwerker en 25 zogenaamde fonteinmeesters (*fontainiers*). In elk politiekantoor van de stad was voortdurend zo'n fonteinmeester aanwezig. Zij waren verantwoordelijk voor het toezicht op het waterleiding-

net. Niet alleen assisteerden ze brandweerlui en straatsproeiers, ook controleerden ze het watergebruik bij de abonnees om misbruik te voorkomen.⁴²

De *Service des Eaux* zorgde voor de aanleg en het onderhoud van de waterleidingen onder de openbare weg, tot aan de panden waarvoor een concessie was verleend. Vanaf daar werden de werken voor de aansluiting van de gebouwen, zoals de installatie van waterleidingen, meterkranen en inspectiegaten, uitgevoerd op kosten van de concessiehouder, maar uitsluitend door een door het stadsbestuur erkende aannemer. Binnenin het pand mochten de werken aan leidingen, buizen en kranen worden verricht door arbeiders naar keuze van de concessiehouder, maar enkel met schriftelijke toelating van het stadsbestuur of onder toezicht van de *Service des Eaux*.⁴³

In het reglement van 10 oktober 1870 werd deze verplichting herhaald.⁴⁴ Op 5 juni 1882 werd echter een nieuw reglement voor de waterdistributiedienst goedgekeurd door de Brusselse gemeenteraad. Artikel 9 bepaalde nu dat “de leidingen, kranen en toestellen na de meters worden geleverd, geplaatst en onderhouden door personen naar keuze van de abonnee”.⁴⁵ Schriftelijke toestemming was niet langer vereist voor werken aan leidingen en sanitaire toestellen, zolang deze zich maar niet bevonden tussen de hoofdleidingen onder de straat en de watermeter in de woning. Door de controle op werken binnenshuis op deze manier terug te schroeven, werd de verdere verspreiding van het modern sanitair comfort sterk gefaciliteerd vanaf 1882.

42 Viré, *La distribution publique d'eau à Bruxelles*, 165–167.

43 ASB, *Almanach du commerce de Bruxelles et des communes limitrophes* (Brussel 1862) 20–21: *Distribution des Eaux*.

44 ASB, *Almanach du commerce de Bruxelles et des communes limitrophes* (Brussel 1875) 21–22: *Service des Eaux*.

45 ASB, *Bulletins Communaux*, 1882, 590–592: *Service des Eaux. Règlement voté par le Conseil communal en séance du 5 juin 1882*.

Besluit

De basis voor de veralgemening van modern sanitair comfort werd gelegd tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw. De continue aanvoer van stromend water en de afvoer van afvalwater via de riolering maakten de opkomst van het watergespoeld toilet mogelijk en zorgden voor de intrede van een nieuwe ruimte in huis: de badkamer. Dit bleek echter allesbehalve een vanzelfsprekend proces. De industrialisering en bevolkingsgroei van de negentiende eeuw zorgden aanvankelijk immers voor vuilere steden dan voorheen. Om het tij te keren was er aan de vraagzijde van de markt nood aan voldoende kapitaal om te investeren in ingrijpende renovaties. Daarnaast vergde het erkennen van het belang van persoonlijke hygiëne een verregaande mentaliteitsverandering. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat sanitaire innovaties eerst ingang vonden bij de opkomende stedelijke burgerij, die de vernieuwingen van de negentiende eeuw belichaamde. Aan de aanbodzijde van de markt was er dan weer nood aan diverse technologische ontwikkelingen op het vlak van waterleidingen en sanitaire apparaten en materialen, maar ook aan sanitaire knowhow bij vaklui zoals loodgieters.⁴⁶

Een bijzonder cruciale rol, die de focus van deze bijdrage vormde, werd vervuld door de plaatselijke overheid. In reactie op het toenemend hygiënisch bewustzijn bij de burgerij luidden de jaren 1850 een reeks ongeziene overheidsmaatregelen in. In Brussel werd een publieke badinstelling voor arbeiders in het leven geroepen in 1854, gevolgd door een uitgebreid watervoorzieningssysteem in 1856 en een rioleringsstelsel dat in 1871 was voltooid. Door middel van een alsmaar strengere bouwreglementering strekte de invloed van het stadsbestuur zich ook uit tot binnen de muren van de Brusselse woonhuizen, in het bijzonder betreffende de verplichte installatie van een WC binnenshuis en de aansluiting op de riolering vanaf 1883. Op het vlak van de installatie van de waterleidingen was het dan weer een deregulering die de verspreiding van sanitair comfort in private woonhuizen bevorderde vanaf 1882.

De lokale overheid speelde dus zowel een faciliterende als regulerende rol. Ondanks een prominent aanwezig discours ter bevordering van de gezondheid en hygiëne bij de arme arbeidersbevolking, uitte dit zich slechts sporadisch in de bijhorende maatregelen zoals sociale tarieven voor waterverbruik, die bovendien al snel weer werden afgeschaft. Tot het einde

46 M. Degraeve, *Building Brussels. Construction Entrepreneurs in a Transforming Urban Space (1830-1970)*, Onuitgegeven doctoraatsverhandeling: Vrije Universiteit Brussel, 2021, 151–169.

van de 19de eeuw had de overheid dan ook vrijwel uitsluitend oog voor het sanitair comfort van de welgestelde burgerij, van wie de stadsvlucht te allen prijze voorkomen moest worden. Met de opkomst van de sociale woningbouw in de 20ste eeuw leek hier verandering in te komen, maar op dit vlak blijft er ruimte voor verder onderzoek. Ook voor tal van andere steden, dorpen en regio's vormt de opkomst van huiselijk sanitair en de rol van de lokale overheid daarbij een interessant onderzoeksperspectief. Als politiek en economisch centrum van het land vonden deze ontwikkelingen uiteraard zowat als eerste ingang in Brussel, maar via gelijkaardige bronnen over plaatselijke bouwregulering en ander overheidsingrijpen valt te achterhalen in welke mate andere plekken hierin qua timing en omvang verschilden, en via welke invloedskanalen modern sanitair comfort uiteindelijk het hele land wist te bereiken.

Beredeneerde bibliografie

Voor meer informatie omtrent de sanitaire geschiedenis van Brussel kan men terecht in verschillende gidsen die werden gepubliceerd in de reeksen *Historia Bruxellae* (Stad Brussel) of *Brussel, stad van Kunst en Geschiedenis* (Brussels Hoofdstedelijk Gewest): M. Angenot, A. Hendrick en T. Symons, *De ingewanden van de stad. Het verhaal van de Brusselse riolen* (Brussel 2019); M. Ressler, *Zwembaden en openbare badhuizen van Brussel* (Brussel 2015); C. Deligne, *Brussel boven water. Geschiedenis van de relatie van de stad met haar waterlopen van de Middeleeuwen tot vandaag* (Brussel 2005);

Daarnaast zijn er twee nummers over het thema 'water' van *Les Cahiers de La Fonderie*, het museum en documentatiecentrum voor de Brusselse industriële en sociaal-economische geschiedenis: nummer 16 (*Au fil des eaux...*) uit 1994 en een nummer dat verschijnt in het najaar van 2021.

Gespecialiseerde vakliteratuur voor Brussel werd geschreven door Liliane Viré, *La distribution publique d'eau à Bruxelles, 1830-1870* (Brussel 1973) en met betrekking tot het waterbeheer in de voorgaande eeuwen door Chloé Deligne, *Bruxelles et sa rivière: genèse d'un territoire urbain (12e - 18e siècle)* (Turnhout 2003). Aan de architecturale impact van de opkomst van sanitair in de woonhuizen van de Brusselse burgerij werd een hoofdstuk gewijd door Vincent Heymans, *Les dimensions d'ordinaire: la maison particulière entre mitoyens à Bruxelles. Fin XIXème - début XXème siècle* (Parijs 1998).

Het belang van bouwvergunningen als historische bron voor de evolutie van de overheidsregulering van woonhuisarchitectuur wordt – specifiek voor Brussel – toegelicht door Susan Galavan, 'Permitted Designs: Regulatory Control and the Late Nineteenth-Century Brussels Row House', in: *Construction History* 36, no. 1 (2021). Bronnen die inzicht bieden in lokaal beleid omtrent stedenbouw en sanitair, zoals bouwverordeningen, gemeenteraadsverslagen en reglementering van de watervoorziening, zijn veelal terug te vinden in gemeente- en stadsarchieven. Een recent voorbeeld van het potentieel van deze bronnen voor het bestuderen van de impact van de overheid op de publieke ruimte is Alix Sacré, *Le chemin de fer dans la ville. Gares et urbanisation au nord-est de Bruxelles, 1850-1930* (Brussel 2019).

Ook voor tal van andere steden zijn werken over de lokale sanitaire geschiedenis geschreven, zoals door Wim Van Craenenbroeck, *Antwerpen op zoek naar drinkwater. Het ontstaan en de ontwikkeling van de openbare drinkwatervoorziening in Antwerpen 1860-1930* (Tielt 1998).

Tot slot zijn er tal van algemene (Belgische en internationale) werken beschikbaar over de opkomst van het moderne sanitair. Degelijke introducties zijn te vinden in D. Lamarcq, *Het latrinaire gebeuren: de geschiedenis van het W.C.* (Gent 1993); N. Hogen, *In weelde baden: de badkamer in het Nederlandse interieur* (Amsterdam 2012); en C.P. Krabbe, D. Broekhuizen en N. Smit, *Huizen in Nederland: de negentiende en twintigste eeuw* (Amsterdam 2018).

Biografie

Matthijs Degraeve (1992) is historicus en master in monumenten- en landschapszorg. In 2021 behaalde hij een doctoraat in de geschiedenis aan de Vrije Universiteit Brussel met een onderzoek naar Brusselse bouwbedrijven en hun relatie tot de veranderende stedelijke ruimte (1830–1970). Momenteel werkt hij als gastdocent Urban History en postdoctoraal onderzoeker aan de Vrije Universiteit Brussel.

COMMISSIE DER MONUMENTEN EN STADSGEZICHTEN VAN GENT

Beeld te Gent. Leuzingewacht. einde 19^e eeuw

De hof Derycke, eng. bly. 58 "Leuzingewacht"
SCMS/3154

De Gentse beluiken: een beloken geschiedenis in beeld

Hilde Langeroot

Beluiken vindt men terug in tal van Belgische en Europese steden, maar Gent springt eruit omwille van het bijzonder grote aantal beluiken en de zeer vroege beluikbouw. De speculatieve arbeidershuisvesting drukte in de negentiende en twintigste eeuw een sterke stempel op de stad. Vanaf de jaren 1970 benadrukten historici, industrieel archeologen en heemkundigen het belang van onderzoek en behoud van de beluiken. Deze bijdrage schetst de belangrijkste evoluties met betrekking tot de bouw, sanering en renovatie van de Gentse beluiken. Daarnaast biedt dit artikel ook enkele methodologische handvaten. Welke meerwaarde bieden documentaire fotoreeksen als historische bron? Wat kunnen erfgoedzorgers van vandaag doen om de materiële en immateriële sporen van sociale huisvesting te documenteren, onderzoeken en bewaren voor de toekomst?

Vuile goten

In 1843–1844 onderzochten de artsen J. Mareska en J. Heyman de leef- en werkomstandigheden van de Gentse katoenarbeiders.¹ Hun sombere analyse luidde: “Onze studie over den Gentschen werkman bracht ons in die vuile goten, nieuwerwetsche vinding, die men aanduidt onder den naam van beluiken of stegen en het bestaan te kennen geven eener tweede stad in de lucht; eenerzijds lucht, ruimte en een voorraad gezondheid; aan den anderen kant alles wat het leven vergiftigt en verkort, eene ophooping van huizen en gezinnen, de duisternis, de wakte, de verpesting.” Na een grondig onderzoek kwamen de dokters hevig verontwaardigd tot het besluit dat vooral het gebrek aan goede voeding en gezonde huisvesting, naast de lange werktijden en het onregelmatige leven, de gezondheid van de arbeiders ondermijnden.

1 J. Mareska en J. Heyman, *Enquête sur le travail et la condition physique et morale des ouvriers employés dans les manufactures de coton, à Gand* (Gent 1845).

De industrialisering ging in Gent gepaard met een enorme bevolkingsstijging. In 1800 telde Gent 55.161 inwoners, in 1843 was dit bijna verdubbeld tot 102.977 Gentenaren en in 1880 gaf de volkstelling al 133.431 inwoners aan. Er ontstonden overbevolkte, onhygiënische arbeidersbuurten waarin elk beschikbaar stukje grond werd ingepalmd. Net als in de achttiende eeuw was het vooral de kleine burgerij – middenstanders en kooplieden-ondernemers – die op binnenerven beluikhuizen en huurkazernes in minderwaardige materialen optrokken en vervolgens aan woekerprijzen verhuurden. Met deze speculatieve arbeidershuisvesting maakte men de onbenutte koeren en tuinen financieel rendabel en ontsnapte men aan alle gemeentelijke bouwcontrole, want enkel gevelplannen langs de openbare weg moesten ter goedkeuring worden voorgelegd.² Verspreid over de hele binnenstad werden doorheen de negentiende eeuw beluiken opgetrokken, een wirwar van steegjes met kleine, vochtige eengevelhuisjes en zonder verharding, watervoorziening en riolering. In 1880 telde Gent 697 beluiken met in totaal 7404 beluikhuizen. Dit kwam erop neer dat één huis op vier in een beluik stond en dat één Gentenaar op vijf in een citeetje woonde.

2 L. Joos, *Volkshuisvesting in Gent* (Gent 1984), p. 29.

Er ontstonden overbevolkte, onhygiënische arbeidersbuurten waarin elk beschikbaar stukje grond werd ingepalmd

Medische commissies

De hygiënische wantoestanden in de beluiken bezorgden de burgerij en de overheid alsmaar meer kopzorgen. Cholera-epidemieën teisterden België tussen 1832 en 1866 met de regelmaat van de klok. Daarnaast waren er vanaf 1847 steeds meer gevallen van tyfus en ook uitbraken van pokken. In 1818 waren de 'Provinciale Commissies van Geneeskundig Onderzoek en Toevoorzicht' in het leven geroepen om te waken over de algemene hygiënische toestanden in een gemeente. De bevoegdheden van deze medische commissies werden in 1848 uitgebreid tot het toezicht op de hygiëne van bedrijven en woningen, dus ook op de beluiken. Het hogervermelde verslag van de Gentse Société de Médecine de Gand, opgetekend door Mareska en Heyman, bond de kat aan de bel. De Belgische regering en minister Rogier porden de lokale overheden aan om actie te ondernemen op het vlak van arbeidershuisvesting. Het Gentse stadsbestuur had tot dan toe nagelaten een reglement of wet over de bouw en de toestand van de beluiken uit te vaardigen, uit schrik de eigenaars voor het hoofd te stoten en aan hun absolute eigendomsrecht te raken. Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw werd van officiële zijde bijgevolg niets ondernomen om de excessen van de speculatie tegen te gaan en de uiterst miserabele toestand van de beluiken enigszins te verbeteren. Daar kwam verandering in wanneer in 1849 op vraag van de hogere overheid het 'Comité de Salubrité publique' werd opgericht. De nieuwe instantie maakte snel werk van een 'reglement over de beluiken en stegen' dat op 3 augustus 1850 door de Gentse gemeenteraad werd goedgekeurd. Het lijvige reglement van 43 artikels stipuleerde vaste regels voor nieuw te bouwen beluiken en moest ook een efficiënte controle toelaten om de bestaande beluiken te

verbeteren of in het voorkomende geval te laten afbreken. Bij een algemeen onderzoek naar de toestand van de 619 beluiken bleek dat meer dan de helft niet aan de eisen van het reglement voldeed. Acht beluiken werden gesloopt of onbewoonbaar verklaard, 104 eigenaars kwamen voor het gerecht en daarvan werden er 12 veroordeeld, 4 vrijgesproken en 15 buiten vervolging gesteld. Uit de verslagen van de commissie blijkt dat men het reglement niet al te rigide wenste toe te passen. De belangrijkste motivatie hierbij was dat men kleine eigenaars niet in armoede wilde storten en dat de sluiting van een relatief groot aantal beluiken de toestand van de inwoners alleen maar kon verergeren.³

De gedroomde Cité ouvrière

Als gevolg van de gezondheidsrapporten en onderzoeken namen enkele private organisaties en comités het lot van de arbeiders en de groeiende huisvestingsproblematiek ter harte. In 1848 werd één van de vroegste voorbeelden van modelvolkshuisvesting opgetrokken aan het Gentse Sint-Pietersplein en de Blandijnberg. Het 'De Vreesebeluik' of 'Cité ouvrière' telde 86 arbeiderswoningen die ruimer en comfortabeler waren dan het naastgelegen, beruchte Bataviabeluik.

3 W. Steensels, 'De tussenkomst van de overheid in de arbeidershuisvesting: Gent, 1850-1904', *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 8 (1977) 453-462.

Het De Vreesebeluik of Cité Ouvrière had een monumentale toegangsgebouw op het Sint Pietersplein. Het complex werd halverwege de jaren 1930 gesloopt voor de uitbreiding van de nieuwe universiteitsbibliotheek. Foto, 1936. Collectie Universiteitsbibliotheek Gent, BIB.FOT.002113/01.

De concentratie van arbeidershuisvesting in de negentiende-eeuwse gordel is goed afleesbaar op dit plan, in 1911 uitgebracht door het Gentse Beschermingscomité voor werkmanswoningen. Collectie Archief Gent, IC_PK_2005_251.

Ook professor geneeskunde en hoofdchirurg van het Burgerlijk Hospitaal De Bijloke Adolphe Burggraeve engageerde zich om de sociale kwestie te bestuderen en zo mogelijk op te lossen. In zijn opvatting moesten de ongezonde wijken gesaneerd worden om plaats te maken voor nieuwe en gezonde 'cités ouvrières modèles'. Hij wees het beluik af als woonvorm en wilde verspreid over de stad en dicht bij de bestaande fabrieken tien arbeiderswoongemeenschappen of 'familistères' oprichten. In deze nieuwe arbeiderswijken zou er plaats zijn voor publieke baden, sanitaire installaties en waterpompen. Elk huis moest volgens Burggraeve een eigen kleine tuin hebben. De nadruk lag op sociale controle: de arbeider moest gedisciplineerd en gemoraliseerd worden. Geïnspireerd door internationale tendensen en opvattingen ontwierp Burggraeve tussen 1852 en 1880 vier verschillende plannen voor zijn gedroomde 'Cité Ouvrière'. Geen enkel ontwerp kon op de goedkeuring van het conservatieve stadsbestuur rekenen. Ook zijn voorstel om een huisvestingsmaatschappij op te richten kreeg geen gevolg. De hoge burgerij en het stadsbestuur waren van mening dat het niet de taak was van een openbaar bestuur om private bouwinitiatieven concurrentie aan te doen.

De eerste saneringsgolven

Vanaf 1860 onderging de stad een ware metamorfose. Het industrialiseringsproces voltrok zich voorheen volledig binnen de zestiende-eeuwse stadsomwallingen. In 1860 werden de octrooirechten afgeschaft, een belasting op het invoeren van goederen en voeding in de stad. De dichtbebouwde en overbevolkte stad kreeg ademruimte. Stadspoorten, bareelhuisjes en wallen werden afgebroken en maakten plaats voor brede lanen. Samen met de afschaffing van de octrooirechten startte ook de sanering van de binnenstad. De onteigeningswetten van 1858 en 1867 werkten de laatste hinderpalen voor de onteigening en sloop weg. Ongezonde arbeidersbuurten en beluikhuisjes in de binnenstad werden één na één gesloopt. Zo gingen in 1860 200 huisjes in de Nieuwburgbuurt tegen de vlakte, in 1861 volgde het Sint-Pieterskwartier en in 1873 de Zwaluwberg. Het beruchte Bataviabeluik met 450 huisjes, omgeven door de huidige Sint-Hubertusstraat, de Rozier en de Jozef Plateaustraat, moest in 1881 plaats ruimen voor de uitbreiding van de universiteitsgebouwen.

Het Zollikofer-De Vigneplan vormde in 1888 het kroonstuk van de ingrijpende stadstransformatie. Het grote stadsproject werd meer gestuurd door vastgoedmakelaars dan door een geplande urbanisatie. De hele Neder-scheldewijk werd drastisch gesaneerd om plaats te maken voor brede lanen, fraaie burgerhuizen en winkelpaleizen. Voor de beluikenbewoners die op straat kwamen te staan werd geen alternatieve huisvesting voorzien.⁴ De urbanisatiegolf in de stadsrand werd volledig overgelaten aan het privé-initiatief. Grootgrondbezitters en fabrikanten stonden in voor de aanleg van nieuwe straten en verkavelingen op de onbebouwde percelen buiten de vroegere stadswallen. Een eerste typevoorbeeld van privaatininitiatief is het verkavelingsplan voor de Rabotwijk in 1867. De Gentse textielondernemers de Hemptinne, De Rudder, de Linière Gantoise, gebroeders De Smet en de Banque de Gand ontwierpen een volledige arbeiderswijk met een nieuw stratentracé. De stadsuitbreiding zette zich na 1875 in sneltempo door. Ten westen, noorden en oosten van Gent ontstond een lappendeken van nieuwe fabrieken, transportwegen en arbeidersbuurten. Anders dan de beluikhuisjes die in de binnenstad opgetrokken werden in de eerste helft van de negentiende eeuw, waren de woningen en straten in de nieuw opgerichte arbeiderswijken doorgaans ruimer. In de volksmond staan

4 F. Vancraeynest, 'De burgerij saneerde, de arbeider migreerde. Gent 1880-1888: het Zollikofer-De Vigneplan kritisch bekeken', Brood en Rozen, 18 (Gent 2013), 71-77.

ze gekend als de 'rode cité's, verwijzend naar de rode bakstenen van de huisjes.

Huisvestingspolitiek met mondjesmaat

Tot diep in de negentiende eeuw was het huisvestingsthema voor de Belgische overheid geen primaire bekommernis en werden er op nationaal niveau geen structurele maatregelen genomen om de woonomstandigheden van de arbeiders te verbeteren.⁵ Na de grote sociale opstanden van 1886 ontstonden de eerste sociale wetten met ook in 1889 de wet op arbeidershuisvesting. Die moest arbeiders de mogelijkheid bieden om een eigen huis te verwerven en stelde ook de oprichting van 'comités de patronage des habitations ouvrières' voorop. Vanuit socialistische hoek kwam de kritiek dat het geen zoden aan de dijk bracht om de arbeiders eigenaar te maken, maar wel hen behoorlijke huizen ter beschikking te stellen aan zo laag mogelijke huurprijzen. Het verslag dat Pieter de Bruyne in 1899 aan het Gentse stadsbestuur voorlegde lag in diezelfde lijn. Niet alleen de penibele woonsituatie in de beluiken werd aangeklaagd, maar ook de nefaste gevolgen van de saneringsgolven. In de arbeiderswoningen in de stadsrand waren de hygiënische toestanden nauwelijks beter en lag de huur te hoog in verhouding tot het loon van de arbeidersgezinnen. Het onderzoek dat het Beschermingscomité in 1904 uitbracht, zette die situatie nog eens extra in de verf. Het aantal bezochte beluiken in heel de stad bedroeg 670 met 7789 woningen. Volgens hun analyse was het aantal goede beluiken tussen 1899 en 1904 gedaald van 61% naar 54%.⁶ De socialistische gemeenteraadsleden, die sinds eind 1895 voor het eerst in het stadsbestuur zetelden, voerden de druk op. Na ettelijke discussies ging het stadsbestuur in 1904 over tot de oprichting van de 'Gentsche maatschappij der werkerswoningen'.

De ideale werkmanswoning

In 1905 begon de maatschappij met de bouw van twintig eengezinswoningen in de Wilgenstraat. De focus kwam te liggen op het ontwikkelen van de ideale arbeiderswoning. Stadsarchitect Van Rysselberge kwam voor dit project op de proppen met een ontwerp van een typewoning. De woning voldeed aan alle zedelijke en hygiënische eisen die de Hoge Gezondheidsraad in 1852 vooropgesteld had. De opbouw was zeer klassiek: een inkomportaal, twee kamers en een aanbouw op het gelijkvloers, drie kamers op de bovenverdieping en een kleine zolder. Met meergezinswoningen begon de maatschappij pas te experimenteren in 1908 in de Zebrastraat en in 1912 in de Violierstraat.

Wanneer Gent in 1913 het decor vormde voor de Wereldtentoonstelling, werd hemel en aarde bewogen om de realisaties op het vlak van arbeidershuisvesting in de kijker te zetten. Het thema van de arbeidershuisvesting was al opgedoken op eerdere wereldtentoonstellingen en congressen in Luik en Brussel. Met plannen, tekeningen, foto's, aquarellen, kaarten, rapporten en maquettes toonden de exposanten welke progressie ze hadden gerealiseerd sinds de huisvestingswet van 1889. Buitenlandse voorbeelden werden druk besproken en geëvalueerd. Uit een krantenartikel in Vooruit blijkt dat de Belgische koning en koningin bij hun bezoek aan de Gentse Wereldtentoonstelling werden meegetroond naar de Muide om aldaar 'eenige der poortjes en beluiken en ook het inwendige van talrijke krotten te gaan bezichtigen'.⁷

5 C. Van Praet, *Liberale hommes-orchestres en de sociale kwestie in de negentiende eeuw: tussen lokaal en internationaal* (Gent 2015) 85.

6 I. De Rycke, *De beluiken binnen de Stad Gent: verslag over het onderzoek gedaan ten jare 1904* (Sint Amandsberg 1904) 135.

7 Amsab-ISG, Vooruit: socialistisch dagblad, 156, 7 juni 1913, 3.

Typevoorbeelden van een slechte, verbeterbare en goede arbeiderswoning, voorgesteld door het Gentse Beschermingscomité voor werkmanswoningen in 1911. Collectie Archief Gent, IC_PK_2005_251.

Bouwen voor het volk

Na de Eerste Wereldoorlog losten het stadsbestuur en de sociale huisvestingsmaatschappijen de woningnood met mondjesmaat op. De Gentse maatschappij richtte 294 woningen op aan de Brugse Poort, een tuinwijk van 241 woningen in de huidige Sint-Bernadettestraat en ook een tuinwijk aan de Zwijnaardsesteenweg. Het stadsbestuur stelde noodwoningen van het Koning Albertfonds ter beschikking. Enkele van de grootste complexen bevonden zich langs de Ferrerlaan en de Afrikalaan. In de jaren 1920 zagen nog enkele bouwmaatschappijen het levenslicht, in 1923 de socialistische bouwmaatschappij 'De Goede werkmanswoning' en in 1928 de 'Volkshaard'. Tussen 1929 en 1931 verrees aan de Tankstraat, Wolterslaan en Scheldelaan het sociale huisvestingsproject Scheldeoord met 426 woongelegenheden. Met de vijf tot zes verdiepingen was dit project van architect Paul De Taeye en aannemer Serck de eerste aanzet tot hoogbouw in Gent.

Steegbeluik in de Reinaertstraat, ook gekend als de Vossenkoer, met enkele onbewoonbaar verklaarde huizen. Foto WIARUG, 1975. Collectie Industriemuseum, F10049-426.

Voor veel beluikbewoners waren de sociale woningen – zowel huur als aankoop – te duur. In de periode van 1934 tot 1941 moest een speciaal opgerichte stadsdienst de beluiken, noodwoningen, woongemeenschappen en woonwagenkolonies in de stad opsporen, tellen en beschrijven. De dossiers van de beluiken bevatten ook plannen en vormen een waardevolle bron om de ligging en de toenmalige toestand van de verschillende beluiken te onderzoeken.⁸ De dossiers leren ons dat veel beluiken in een erbarmelijke staat verkeerden. Zo tekende stadsarchitect Hebbelinck bij de krotverklaring over de woning in de Tinnenpotstraat nr. 35: krot van d'ergste soort: alles wat men aan kwestig huis kan zien is schunnigheid, rotheid, schurftheid en andere soortgelijke hoedanigheden. Alles is hier meer dan versleten en de rotheid viert hier hoogtij. Het stadsbestuur vatte in de jaren 1930 'de 'strijd tegen de krotten' aan.⁹ De jaren 1935 en 1936 vormden daarin het hoogtepunt met respectievelijk 121 en 160 onbewoonbaar verklaarde krotten. In 1941 volgde een tweede kort hoogtepunt, als poging om het aantal krotten

8 A. De Porre, 'Nieuw materiaal over de beluiken in het Gentse Stadsarchief', *Archieflink*, 9 (Gent 2009) 4–6.

9 E. Claeys, *De ontwikkeling van de woningbouw, de krottenplaag, en het woningprobleem te Gent* (Gent 1948) 22.

alsnog sterk te doen dalen. Ondanks deze inspanningen daalde het aantal beluiken in de stad niet spectaculair. Net voor de oorlog ontdekte het stadsbestuur enkele voorheen 'onzichtbare' beluiken waardoor het aantal terug licht steeg. Deze stijging werd tijdens de Tweede Wereldoorlog niet weggewerkt, gezien het in oorlogstijd niet prioritair was woningen te sluiten. Ondanks de gevoerde maatregelen woonden in 1946 meer dan 17.000 Gentenaars in een beluik, een piek sinds vele jaren.

Slopen en verkrotten

De Wet De Taeye (1948) stimuleerde na de Tweede Wereldoorlog het eigenwoningbezit. In navolging van het anti-stedenbeleid van de Christelijke Volkspartij bouwden of kochten veel gezinnen een woning in de stadsrand of het platteland. Ook de lage grondprijzen buiten de stedelijke centra en de snelle stijging van het autogebruik speelden een rol. De suburbanisatie werd tenslotte in de hand gewerkt door grote infrastructuurwerken buiten het stadscentrum, de E3 (nu E17), E5 (nu E40) en de ringweg rond de stad. De verdere verkrotting en verpaupering van de binnenstad was het resultaat. In het rapport 'De ontwikkeling van de woningbouw, de krottenplaag en het woningprobleem te Gent' gaf het stadsbestuur een overzicht van de woningproblematiek en stelde het enkele beleidskeuzes voor de toekomst voorop. Met de Wet op de Krotopruiming van 1953 werd een wettelijk kader ontwikkeld voor steden en gemeenten die krotten en krottenwijken op hun grondgebied wilden verwijderen. In 1956–1957 sloopte het stadsbestuur bijvoorbeeld de hele wijk van de Groene Briel. Een fotoreeks in de collectie van het Industriemuseum documenteert de afbraak van de beluikhuisjes en arbeiderswoningen. Na de sanering bouwde de Gentse maatschappij op de vrijgekomen ruimte appartementsblokken. De Gentse sociale huisvesting werd sinds het Interbellum beïnvloed door de modernistische ideeën van de CIAM-groep (Congrès International d'Architecture Moderne).¹⁰

Vanaf de late jaren 1950 en zeker in de jaren 1960 brak een periode van intense bouwactiviteit aan. Op enkele jaren tijd werd er duchtig gebouwd aan verschillende projecten, zowel op de private als de sociale woningmarkt. De trend van hoogbouw zette zich door en drukte een stempel op de Gentse skyline. Intussen verliep de krotopruiming niet volgens het vooropgestelde plan. Door de hoge bouwkosten en de lage huishuren lieten vele eigenaars hun beluiken of arbeiderswoningen bewust verkrotten. Onbewoonbaarheidsverklaringen werden met opzet uitgelokt, met de bedoeling de vrijkomende grond op termijn aan te wenden voor de oprichting van garages of opslagplaatsen, hetgeen meer geld in het laatje bracht. Hierdoor raakten hele wijken in een nog meer vervallen toestand. De bouwvallige negentiende-eeuwse beluikwoningen kwamen vanaf de jaren 1960 in het vizier om onderdak te bieden aan de Noord-Afrikaanse en Turkse arbeidsmigranten. Zolang het huizenbestand ontoereikend was en de prijzen op zowel de sociale als de private huurmarkt te hoog lagen voor kwetsbare gezinnen, bleven de beluiken dienst doen. De beluikwoningen gaven onderdak aan studenten, kunstenaars, de oude generatie arbeiders die er al van oudsher woonde en in toenemende mate aan arbeidsmigranten. In haar boek over de Turkse arbeidsmigratie naar Gent omschrijft Tina De Gendt de beluiken als 'een aflossing van de wacht door achtereenvolgende generaties armen'.¹¹

10 B. Vanlerberghe, *Volkshuisvesting en krotopruiming in Gent na de Tweede Wereldoorlog. Van krottencomplex naar hoogbouwappartementen aan de Groene Briel*, (Gent 2014).

11 T. De Gendt, *Turkije aan de Leie* (Tielt 2014).

De Koer Portugal in de Kettingstraat 8–58 op 11 augustus 1973. De huizen dateren van voor 1828. Decennia nadat de Portugese arbeiders, tewerkgesteld bij constructiebedrijf Le Phoenix, deze cité zijn naam verleenden, kwamen in de jaren 1970 vooral Turkse gezinnen de citéhuisjes bewonen. Foto Roger Moreau. Collectie DSMG.

Onderzoek beluiken en renovatieplan

Tegen het einde van de jaren 1960 kwam steeds meer reactie op de mogelijke aantasting van de oude stadswijken en op het slopen en wederopbouwen van stadsdelen volgens moderne plannen met een minimum aan inbreng van de bewoners. Uit de hoek van de monumentenzorg, plaatselijke protestgroepen en sociale instanties pleitte men voor de herwaardering van het stedelijke weefsel. Volgens sommigen, vooral uit de monumentenzorg, moest het historische erfgoed zoveel mogelijk bewaard blijven. Voor de bewoners van de wijk was het eerder belangrijk dat aan woningverbetering werd gedaan en de discriminatie op de woonmarkt stopte.

De crisis van de jaren 1970 gaf de expansieve bouwactiviteit een flinke deuk en er gingen steeds meer stemmen op voor renovatie van de bestaande beluik- en arbeiderswoningen. In dat veranderende klimaat gaf het stadsbestuur aan de Universiteit Gent de opdracht om een beluikenstudie op te maken. De WIARUG (Werkgroep Industriële Archeologie Rijksuniversiteit Gent) onder leiding van prof. dr. Herman Balthazar legde zich toen al enkele jaren toe op het thema van de beluiken en hun socio-economische context. Op basis van veldwerk door een multidisciplinair team van historici, industrieel-archeologen en architecten werden de verschillende beluiken geïnventariseerd, gefotografeerd en beschreven. Voor 234 beluiken werd een dossier opgemaakt, goed voor zo'n 3000 beluikwoningen waarvan 26,3 procent onbewoond was. Volgens de studie was 54 procent van de beluikwoningen aan herstel of renovatie toe, 9 procent bevond zich in een zeer slechte fysische toestand en 37 procent in goede staat. Het rapport dat

in 1978 gepubliceerd werd moest handvaten bieden voor het renovatiebeleid van de stad. Het vijfjarenplan voor renovatie stelde de renovatie van 300 beluikhuizen voorop, maar tegen 1985 was de renovatie van slechts 100 woningen een feit. Vooral door een gebrek aan middelen behaalde men niet de vooropgestelde doelen of liepen de projecten veel vertraging op.

Beluikenstudie anno 2021

Tussen 1980 en vandaag liep het aantal beluiken terug van 200 naar 120. De voorbije decennia verdwenen verschillende Gentse beluiken onder de sloophamer om plaats te maken voor nieuwe wooncomplexen, kantoren of groenruimte. In opdracht van de Dienst Monumentenzorg en Stadsarcheologie van de Stad Gent voert Origin Architecture & Engineering in 2021 een nieuwe studie uit. Een inventarisatie, analyse en toekomstvisie moet de Stad Gent houvast bieden voor de erfgoedzorg van de 120 resterende beluiken. Het beleid wordt immers geconfronteerd met de vraag hoe hedendaags comfort en strenge klimaateisen kunnen worden verzoend met de erfgoedwaarden van de beluiken. De beluiken in Gent maken deel uit van het historische patrimonium en van het huidige stedelijke weefsel. Een aantal van deze beluiken werden de afgelopen decennia opgenomen op de Inventaris van het bouwkundige erfgoed, andere zijn beschermd als

Het beleid wordt immers
geconfronteerd met de vraag
hoe hedendaags comfort en
strenge klimaateisen kunnen
worden verzoend met de
erfgoedwaarden van de beluiken

monument of als stadsgezicht. De meeste beluiken werden gebouwd tussen 1775 en 1925 en voldoen niet aan de huidige kwaliteitseisen inzake wooncomfort. Bovendien zijn ze grotendeels geëvolueerd van eigendom van grootgrondbezitters naar particuliere eigendom. Jonge gezinnen kopen een beluikwoning om op een betaalbare manier te kunnen wonen binnen de stadskern. Momenteel is er geen algemene toekomstvisie voor de beluiken en worden de vragen voor verbouwing of sloop steeds ad hoc behandeld. De studie moet daarop een antwoord bieden. Het team van Origin Architecture & Engineering en POLO Labs inventariseert momenteel alle beluiken, wat zal uitmonden in een actueel en dekkend overzicht met per beluik allerlei basisgegevens, foto- en planmateriaal. In een tweede fase volgt de analyse van de erfgoedwaarden en erfgoedkarakteristieken en wordt die gekaderd binnen een regionaal en internationaal perspectief. Vervolgens worden de verschillende beluiken onderworpen aan een beoordelingsmatrix waarbij voor uiteenlopende criteria (coherentie van de architectuur, stedenbouwkundige typologie, sociale aspecten,...) een waardeoordeel wordt gegeven. Ten slotte zullen er enkele toekomstscenario's met mogelijke oplossingen voorgesteld worden. Die moeten het stadbestuur bijstaan om de hedendaagse problematieken en vragen voor de variëteit aan beluiken (met elk hun eigendomsstructuur, erfgoedwaarde, typologie) het hoofd te bieden.

Foto's als onmisbare bron

Foto's veroveren in groeiende mate een plek als volwaardige historische bron. Over de methodologie en bronnenkritiek van iconografisch materiaal is de laatste jaren al veel inkt gevloeid. Tal van geschiedkundigen zijn het er over eens dat foto's essentiële informatie leveren die enkel via deze bron onderzocht kan worden. Voor het onderzoek naar huisvesting en woningbouw gaat dat principe zeker ook op. Net als andere bronnen zoals bouwplannen, overheidsdocumenten of interviews moeten foto's als historische bron kritisch benaderd worden. Foto's uit de publieke sfeer kunnen doorgaans onderverdeeld worden in vier subdisciplines¹². De eerste vorm is sociale fotografie en omvat in brede zin alle foto's die genomen zijn uit een zekere sociale bewogenheid. Onder deze noemer vallen documentaire fotografie, reportage- en oorlogsfotografie, sociale- en arbeidersfotografie en een bepaald type reisfotografie. Om een foto een documentaire waarde toe te bedelen moet ze een zekere boodschap brengen die haar onderscheidt van een alledaags portret of een straatscène. De documentaire fotografie ontstaat zowel op initiatief van de fotograaf zelf als in opdracht, waarbij de dagelijkse realiteit als uitgangspunt wordt genomen. Reportagefotografie verschilt voornamelijk van de documentaire fotografie in haar aanpak van bepaalde onderwerpen. De reportagefotograaf is beter bekend onder de naam persfotograaf. Arbeiders- en sociale fotografie heeft de arbeider en zijn milieu als onderwerp, met als doel de slechte situatie van de arbeider kenbaar te maken. Een tweede subdiscipline omvat de publieke foto's die een commercieel karakter hebben zoals fotografie in de reclame en publiciteit. Vervolgens zijn er foto's die naar een zuiver kunstzinnig gehalte streven. Foto's binnen deze typologie hebben een esthetische functie. Binnen cultuurfilosofische kringen en de kunstwetenschappen woedt tot op vandaag het debat of fotografie nu al dan niet kan beschouwd worden als kunstvorm, en wat de verhouding tussen de foto en de realiteit is. Een vierde en laatste subdiscipline zijn de zuiver wetenschappelijke, technische of informatieve foto's. Elk van deze types fotografie levert de historicus belangrijk en interessant bronnenmateriaal voor onderzoek. Voor de lectuur en analyse kunnen verschillende methodes aangewend worden, zoals de iconografie en de semiotiek of tekenleer. Elk van die benaderingen heeft voor- en nadelen. In zijn boek komt Burke tot de conclusie dat het moeilijk is om foto's op een systematische wijze te analyseren. Er bestaat met andere woorden geen sluitende methode voor historici.¹³ Als onderzoeker dient men het ontstaan, de inhoud en sociale functie van foto's of fotoreeksen telkens opnieuw grondig te bevragen.¹⁴

Beluiken in beeld

In wat volgt zoom ik in op enkele fotoreeksen die voor het historisch onderzoek naar beluiken interessant zijn. In Archief Gent worden de foto's van de Stedelijke Commissie van Monumenten en Stadsgezichten (SCMS, periode 1823–1999) bewaard. Deze commissie vervulde een pioniersrol op het vlak van de erfgoedzorg in het negentiende-eeuwse Gent. In totaal lieten ze een fonds van zo'n 7500 foto's na met opnames van het bouwkundig erfgoed in de stad.¹⁵ Heel waardevol is het handgeschreven commentaar dat vaak op, rond of op de achterzijde van de foto-afdrukken staat en bijkomende informatie geeft over het afgebeelde onderwerp en de locatie. Op basis van verslagboeken en boekhoudkundige documenten kan de fotoreeks beter gecontextualiseerd worden (bijvoorbeeld voor identificatie fotografen, datering,...). De SCMS-foto's van het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw zijn onder meer van de hand van beroepsfotografen als Charles D'Hoy en zijn zoon Constant

12 H. Verhaeghe, *Film en foto als bronnen voor geschiedschrijving. Beeldvorming van Oostende aan de hand van de cineast Henri Storck en de fotograaf Maurice Antony in de periode 1928-1939* (Gent, 2003) 149.

13 P. Burke, *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*, (New York 2001) 223 p.

14 H. Ollivier, *Met licht geschreven. Foto's uit een eeuw dagelijks leven* (Gent 1994) 16.

15 W. De Vuyst, 'A la recherche d'une ville disparue. De fotoverzameling van de SCMS' in *Archiefink* 2 (2002) 1–2.

D'Hoy en ook Edmond Sacré. De fotodocumenten kunnen grotendeels als waarheidsgetrouw aanzien worden omdat stadslandschappen en straatbeelden nu eenmaal moeilijk te manipuleren zijn.¹⁶ De SCMS-foto's werden gedigitaliseerd en worden ontsloten via de beeldbank van de stad Gent.¹⁷ Ruim 100 foto's van de reeks hebben de Gentse beluiken als afgebeeld onderwerp.

Een volgende waardevolle reeks vormen de foto's die in het kader van het WIARUG-onderzoek zijn genomen. Bij het inventarisatieproject halverwege de jaren 1970 werden buitenzichten gemaakt van de 234 beluiken. De foto-afdrukken en negatieven worden bewaard in het Amsab-ISG en het Industriemuseum. Ze kunnen vlot gekoppeld worden aan het beluiken-onderzoek omdat bij de verschillende foto's telkens naar het dossiernummer, de wijk, de huisnummers en de fotofiche wordt verwezen. De fotofiches bevinden zich in de collectie van het Amsab-ISG. Het Industriemuseum heeft de voorbije jaren sterk ingezet op het registreren en digitaliseren van de 834 WIARUG foto's. Naast de foto's van het WIARUG-project bewaart het Industriemuseum verschillende fotoreportages die in de jaren 1970 en 1980 opgezet werden. Bedreigde fabrieken of beluiken werden op de gevoelige plaat gelegd door museummedewerkers van het jonge MIAT – de voorloper van het Industriemuseum- of door studenten in opdracht van het museum. Die reeksen vormen de basis van het uitgebreide fotoarchief van het Industriemuseum. In totaal telt de fotocollectie 1700 beelden met betrekking tot de Gentse beluiken. De fotoreeksen tonen voornamelijk de exterieurs van de beluikwoningen en de aangelegen koeren, steegjes of straten. Ook kleine relictten of bouwkundige elementen zoals de waterpomp, het sanitair of de vele Mariakapelletjes zijn op de foto's te zien. Bij het merendeel van de foto's zijn geen mensen of bewoners afgebeeld. De fotografen namen slechts sporadisch foto's van een interieur van een arbeiderswoning. In de jaren 1960 en 1970 won documentaire fotografie aan belang en gaf onder meer de opleiding Fotografie van de Gentse Koninklijke Academie voor Schone Kunsten (KASK/Hogent) belangrijke impulsen aan de discipline. Zo vormde fotografe Lieve Colruyt, lange tijd journaliste bij De Morgen, samen met drie andere jonge afgestudeerden het groepje GeF (Geëngageerde Fotografen). Hun werk werd voornamelijk in studentenmilieus tentoongesteld en gepubliceerd. In 1981 bracht Hubert Eeckhout, leerling van voornaam fotograaf Walter De Mulder, zijn foto's van de Gentse beluiken uit in een tentoonstelling en fotoboekje.¹⁸

De uitgebreide fotocollectie van Roger Moreau is een derde reeks met een bijzondere waarde voor het onderzoek naar de Gentse beluiken. Als heemkundige maakte hij van het beluikenonderzoek zijn levenswerk. Vanaf de jaren 1970 en 1980 verkende en fotografeerde hij de verschillende Gentse beluiken. De boekjes met het overzicht van zijn foto's en bijkomende duiding over de context en de geografische situering, worden frequent door onderzoekers of geïnteresseerden geconsulteerd.¹⁹ Het uitgebreide fotoarchief van Roger Moreau kon tot op heden nog niet geïnventariseerd en gedigitaliseerd worden maar het wordt zorgvuldig bewaard door het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis dr. Maurits Gysseling vzw (DSMG).

In 2017 verwierf het Industriemuseum een nieuwe fotoreeks als schenking van Eric Jansen. Als fervente wandelaar en amateurfotograaf geraakte hij gefascineerd door de Gentse beluiken, poortjes en steegjes. In de museumbibliotheek kwam hij zijn vooronderzoek doen en op basis van literatuur en

16 H.Ollivier, *Met licht geschreven*, 24.

17 <https://www.beeldbank.stad.gent/> (12 oktober 2021).

18 H. Eeckhout en H. Balthazar, *Gentse beluiken* (Gent 1981).

19 R. Moreau, *Archiefbeelden Gent Deel V: Beluiken, poortjes en cités* (Gent, 2003) 128 en R. Moreau, *Archiefbeelden Gent Deel IV: Beluiken en cités verder verkend*. (Gent, 2005).

overzichtslijsten maakte hij een fotoreeks van de resterende Gentse beluiken. Eric Jansen fotografeerde de beluikwoningen en steegjes bewust zonder mensen omwille van de privacy. De 648 foto's vormen samen een nieuwe momentopname van het Gentse beluikenlandschap en zijn op die manier een waardevolle aanvulling voor de museumcollectie en onderzoek. De kwaliteit van de foto's is fototechnisch van een ander niveau dan foto's van een beroepsfotograaf, maar dat weegt niet op tegen de documentaire en informatieve waarde van de beelden.

De fotoreeksen weerspiegelen bepaalde evoluties in de tijd en door hun substantiële omvang leggen ze de complexiteit en de variaties binnen de beluikenbouw en wooncultuur bloot

De verschillende fotoreeksen documenteren en illustreren de beluiken in verschillende tijdperiodes. Doordat het om fotoreeksen gaat en niet om enkele fragmentarische foto's, roept het bij de onderzoeker diverse associaties op en worden er verbanden gelegd. De fotoreeksen weerspiegelen bepaalde evoluties in de tijd en door hun substantiële omvang leggen ze de complexiteit en de variaties binnen de beluikenbouw en wooncultuur bloot. Voor tal van onderzoeksonderwerpen kunnen de fotoreeksen van de beluiken een meerwaarde bieden. De fotoreeksen zijn niet alleen interessant in het kader van onderzoek naar de architecturale kenmerken en de gebruikte bouw- of renovatietechnieken. Ze werpen ook een licht op de microkosmos van huishoudens en arbeidersbuurten. De beelden verschaffen ons informatie over hoe mensen samenleven en de collectieve ruimte invullen of toe-eigenen. De inrichting van de binnenruimtes en aanwezigheid van huisraad, tuindecoratie of vervoersmiddelen leren ons iets bij over de materiële cultuur en het leven van alledag, en hoe die geëvolueerd zijn.²⁰ De kolenbakken en zinken wastobbes die het straatbeeld en de beluikgevels zo typeerden zijn bijna overal verdwenen. De auto's op de beelden van veertig jaar terug hebben vaak plaatsgemaakt voor bakfietsen en studentenfietsen. De vogelkooi voor de parkiet is vervangen door nestkastjes voor vogels uit de vrije natuur. Waar je op de foto's van de jaren 1970 vaak de te drogen was van de beluikbewoners ziet, zijn op de hedendaagse beelden de wasdraden bijna overal verdwenen. Hier en daar zie je nog sporen van de vroegere sanitaire installaties: de waterpomp en het hokje of afdakje waar de gezamenlijke wc's stonden. Ook om de evoluties in huishoudelijke afvalverwerking na te gaan vormen de fotoreeksen een boeiende bron. Tenslotte kunnen ook tendensen en variaties in het gemeenschappelijk ruimtegebruik onderzocht worden. Waar de steeg- of straatruimtes vroeger voornamelijk als open kook-, was- en/of plasruimtes fungeerden, worden ze vandaag op velerlei manieren gebruikt als ontspanningsruimtes.

20 J. Januarius, 'Foto's met autoriteit. Alledaagsheid in het leven van de Limburgse mijnwerkers in de jaren 50' in *Brood en Rozen* (2007) p. 5–2

Beluik in de Sint Salvatorstraat anno 1975 en 2016. Foto's resp. WIARUG en Eric Jansen. Collectie Industriemuseum, F10049-637 en F10318-264.

Beluik in de Spitaalpoortstraat in de Gentse Dampoortwijk. Foto WIARUG, 1975. Collectie Industriemuseum, F10049-564. Het vervallen beluik werd in 2012 opgekocht, gerenoveerd en opnieuw te koop aangeboden door een projectontwikkelaar. Foto Eric Jansen, 2016. Collectie Industriemuseum, F10318-334.

Hernieuwde aandacht voor de sporen van beluiken en sociale huisvesting

Glenn Lyppens is architect en ruimtelijk planner bij POLO Labs en werkt ook als academisch onderzoeker binnen de Onderzoeksgroep voor Stadsontwikkeling van de Universiteit Antwerpen. In het kader van zijn doctoraatsonderzoek over robuuste collectieve woonvormen werkte hij tussen 2015–2017 samen met masterstudenten aan een omvangrijk beluikenonderzoek, waaruit onder meer een Beluikenatlas voortkwam. De voorbije jaren publiceerde hij reeds enkele artikelen met betrekking tot de collectieve tussenruimte en de architectuur van hedendaagse collectieve woonvormen.²¹

Het thema van sociale huisvesting duikt vandaag om de haverklap in het maatschappelijk debat op. Op Gentse bodem waren er de afgelopen jaren ook enkele dossiers die de discussie onder het stadsbestuur, woonmaatschappijen, ruimtelijke planners en burgers deed oplaaien. Zo was er heel wat te doen rond de afbraak van de woontorens aan het Rabot. Het bouwen van de torens leek in de jaren 1970 de ideale oplossing om goedkope huisvesting aan te bieden aan veel gezinnen. In de loop van de jaren veranderden de stedenbouwkundige inzichten en de infrastructuur van de torens geraakte verouderd. In 2009 werd beslist om de drie torens met de grond gelijk te maken en te vervangen door 400 nieuwe appartementen van een beperkt aantal bouwlagen en nieuwe openbare functies. Theatermaker Simon Allemeersch ging in 2010 in één van een de appartementen wonen en ontwikkelde samen met de bewoners Rabot 4-358, een documentaire voorstelling, expo en boek. Ook de spraakmakende documentaire 'Rabot' van Christina Vandekerckhove opende veel ogen en kon internationaal op veel bijval rekenen. Intussen zijn de drie torens gesloopt en is het nieuwe bouwproject gerealiseerd. Het bellenbord van de laatste Rabottoren vond een nieuwe thuis in de collectie van het STAM.

Erfgoedzorg voor monumentale krotten

Wat brengt de case van de Gentse beluiken ons bij over het behoud en beheer van recentere voorbeelden van sociale woningbouw? Tot op vandaag hebben verloederde arbeiderswoningen, tuinwijken of woontorens vaak de perceptie van kankerplekken en verdwijnen ze onherroepelijk onder de sloophamer. Bovendien gaat het vaak om complexe beleidsdossiers waarbij ook uitdagingen met betrekking tot herhuisvesting, discriminatie op de woningmarkt en energievriendelijk en kwaliteitsvol wonen komen kijken. Net daarom is het blijvend belangrijk dat erfgoedorganisaties, onderzoekers en bij uitbreiding 'het brede publiek' aandacht blijven hebben voor wat men zou kunnen noemen 'de kneusjes van de monumentenzorg'. Net als burgerhuizen of winkelpanden maken de arbeiderswoningen deel uit van het DNA van de stad. De beluiken zijn bepalend voor het collectief bewustzijn en de identiteit van Gent, waar de industrie en de arbeidersbuurten de stad in belangrijke mate getekend hebben tot wat ze vandaag is.

Archieven, musea en erfgoedorganisaties hebben de taak om de materiële en immateriële sporen van arbeidershuisvesting te verzamelen, documenteren, bewaren en door te geven. Proactief en hedendaags verzamelen zijn daarin belangrijke sleutels. Dit kan bijvoorbeeld door middel van het afnemen van interviews en het opzetten van projecten documentaire fotografie. De voorbije jaren zet het Industriemuseum ook steeds intensiever in op de registratie en online ontsluiting van de collectie. Op die manier wordt de collectie ruimer gevaloriseerd en de kennisopbouw rond het thema

21 Zie bijvoorbeeld: <https://www.a-plus.be/nl/opinie/collectieve-tussenruimte-stedelijke-bouwsteen/> (12 oktober 2021).

gestimuleerd. De brede erfgoedgemeenschap krijgt relevante, makkelijk doorzoekbare bronnen onder ogen en nieuw onderzoek wordt aangewakkerd. De foto's van de Gentse beluiken zullen in de nabije toekomst integraal online ontsloten worden via de museumwebsite, CoGhent (Collectie van de Gentenaar) en Gent Gemapt, een participatief presentatieplatform dat uitgaat van de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent.²² Op tal van manieren kunnen onderzoekers en erfgoedorganisaties er mee voor zorgen dat de beloken verhalen en sporen van arbeidershuisvesting niet uit het zicht blijven van toekomstige generaties.

22 <https://www.ghentcdh.ugent.be/projects/gent-gemapt> (12 oktober 2021).

Biografie

Hilde Langeraert (*1982) studeerde in 2005 af als historica aan de Universiteit van Gent, met een scriptie over de industrialisering van het Oost-Vlaamse platteland. Sinds september 2013 is ze aan de slag in het Industriemuseum. Eerst nam ze de coördinatie van de tentoonstellingen en het onderzoek op zich. Sinds 2016 is ze de conservator van het museum. De voorbije jaren tekende ze met het team een vernieuwingsoperatie van het museum uit.
Contact: hilde.langer@aert@stad.gent